

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет

АНАТОЛІЙ ЗАВООДСЬКИЙ

**УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
У ДЗЕРКАЛІ ПРЕСИ ВІТЧИЗНЯНОЇ
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ
(кінець ХІХ — початок ХХ ст.)**

Монографія

Кам'янець-Подільський
2008

УДК 94(477):07«19»(02)
ББК 63.3(4 Укр)6+76.100
З 13

Рецензенти:

Л.В. Баженов, доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету,
директор Центру дослідження історії Поділля Інституту
історії України НАН України;

А.І. Павко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
суспільних та гуманітарних наук Державного економіко-технологічного
університету транспорту;

О.М. Завальнюк, кандидат історичних наук, професор,
ректор Кам'янець-Подільського національного університету

Відповідальний редактор:

О.П. Реєнт, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України, заступник директора Інституту історії НАН України.

З 13 Заводовський А.А.

Українське питання у дзеркалі преси вітчизняної соціал-демократії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.): Монографія. — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2008. — 152 с. — Бібліограф.: с. 111-138.

У монографії досліджується українська соціал-демократична преса Російської імперії початку ХХ ст. Через призму періодичних видань подано ставлення різних ідейних течій в соціал-демократичному русі Наддніпрянщини до розв'язання українського питання в Російській імперії.

УДК 94(477):07«19»(02)
ББК 63.3(4 Укр)6+76.100

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського державного університету, протокол № 11 від 27 грудня 2007 року

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Поява та функціонування періодичних видань української соціал-демократії як фактор реалізації українського питання в Російській імперії	27
1.1. Становлення преси Революційної української партії та Української соціалістичної партії	27
1.2. Періодичні видання Української соціал-демократичної спілки	41
1.3. Преса Української соціал-демократичної робітничої партії	53
Розділ 2. Українська соціал-демократична періодика про українське питання в Російській імперії.....	67
2.1. Публікації представників «обласницького» напрямку Революційної української партії та Української соціал-демократичної робітничої партії про українське питання	67
2.2. Українське питання у статтях представників «автономістського» напрямку Революційної української партії та Української соціал-демократичної робітничої партії	74
2.3. Шляхи вирішення українського питання в публікаціях членів Української соціал-демократичної спілки	93
Висновки	106
Список використаних джерел і літератури	111
Додаток	139
Іменний покажчик	142
Географічний покажчик	145
Предметний покажчик	148

ПЕРЕДМОВА

Динамічні перетворення у суспільстві наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. вивели в число найбільш пріоритетних напрямів сучасної української історичної науки проблеми українського націєтворення та розбудови самостійної демократичної і правової держави. Невід'ємною складовою українського державотворення став процес політичної структуризації суспільства, формування багатопартійної системи, утворення політичних партій різної ідеологічної спрямованості, які запропонували сьогодні альтернативні перспективи вирішення всього комплексу політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем українського народу. Своїм корінням цей процес сягає початку ХХ ст., коли перші наддніпрянські національні партії, зокрема і соціал-демократичного спрямування, намагалися розв'язати аналогічний вузол проблем, пов'язаний з майбутнім самовизначенням українців в Російській імперії. Отже, дослідження політичного спадку української соціал-демократії та ідеологічного доробку їх лідерів у сфері вирішення українського питання є актуальним і становить сьогодні значний науковий і практичний інтерес.

Задовольнити цей інтерес, значною мірою, допоможе дослідження партійної періодики, яка, як слушно відзначав український культурний діяч, дослідник преси М.Сагарда, “є та сама форма, в якій найзручніше накреслювати й освітлювати нові проблеми, давати відповіді на силу нових запитів, що виникають щоденно в процесі розвитку державного, економічного й культурного будівництва” [441, с.13-14]. За влучним висловом А.Шопенгауера, — “періодична преса є секундною стрілкою історії” [484, с.197], тому якнайкраще відображає весь спектр ідей та думок, що притаманні індивіду чи суспільству відповідної епохи.

На зламі ХІХ-ХХ ст. національне самоусвідомлення населення українських губерній Російської імперії було дуже низьким. Навіть М.Грушевський допускав можливість утворення на ґрунті українського етносу двох націй, як це сталося з сербами і хорватами. Талановитий український історик, громадський діяч розумів, що саме преса могла б виправити ситуацію і донести національну ідею до широких мас, тому високо оцінив її провідне значення у процесі українського націєтворення [299, с.15]. Цілком справедливим можна вважати висновок відомого українського вченого, публіциста, громадського діяча С.Єфремова про те, що на кінець першого десятиліття ХХ ст., з усіх надбань українців, найбільшим було зародження національної преси [315,

с.288]. Найважливішим з усіх здобутків українства початку ХХ ст. — “Просвіт”, українських кафедр у ВНЗ, публічних лекторіїв про Україну, заснування Українського Наукового Товариства та ін. — на перше місце поставили саме появу національної преси і автори відомої книги “Українське питання” [467, с.108]. На провідну роль періодики в національному русі початку ХХ ст., на її важливе значення для збереження рідної культури, мови, пробудження національної свідомості вказував історик Т.Гунчак [301, с.35-51]. Таким чином, дослідження преси, як одного із найважливіших об’єктів українського націєтворення початку ХХ ст., є актуальним і необхідним.

Дослідження соціал-демократичної преси, питома вага якої серед усієї української періодики початку ХХ ст. була досить значною, допоможе ще більше наблизитися до історичної істини, з’ясувати деякі аспекти формування національної ідеї представниками найпотужнішої, на той час, політичної сили в Україні — соціал-демократії. Один із представників останньої — П.Канівець щодо істинного розуміння діяльності товаришів по партії зазначав, що політична боротьба має свою внутрішню логіку, яка змінює історичне значення суб’єктивних людських устремлінь, а слава з роками надає діяльності людській іншого, об’єктивного значення, тому треба відрізнити фрази і мрії від дійсності, людську уяву від реальності [цит. за: 85, с.109]. Об’єктивно це можна зробити лише тоді, коли повно і всебічно вивчити весь комплекс відповідних джерел, в першу чергу пресу, яка завжди була і залишається одним з найважливіших чинників формування і відображення суспільної свідомості.

Більшість істориків, вивчаючи той чи інший бік діяльності української соціал-демократії початку ХХ ст., аналізували партійну періодику, проте її систематичного дослідження практично ще не було зроблено, що, належним чином, підтверджує актуальність дослідження. Нагальна необхідність вивчення преси сьогодні зумовлена ще й тим, що вона, як безцінний документ часу, через недбале ставлення чи неналежні умови зберігання, поступово зникає. З кожним роком неухильно зростає кількість видань, які втрачені назавжди, що унеможлиблює об’єктивне дослідження цілих пластів національної культури.

Розглядаючи методологічну основу монографії слід окреслити принципи, які стали своєрідними нормативними вимогами щодо застосування методів дослідження і забезпечення вірогідності результатів. Одним із найважливіших принципів, якими керувався автор є принцип об’єктивності, що базується на пріоритеті документованих фактів, і зобов’язує розглядати історичні явища і події у всій їх складності, суперечливості та багатогранності, з

урахуванням вичерпної сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту, незалежно від того чи подобаються вони дослідникові чи ні. Дотримуючись згаданого принципу автор намагався не допустити упередженого ставлення до будь-якої історичної особи чи політичної сили, що діяли у досліджуваній період.

Важливим у процесі дослідження був принцип історизму, який передбачає виявлення і критичне вивчення максимально повної кількості історичних фактів, розгляд їх у конкретному історичному середовищі, взаємозв'язку і причинній зумовленості, а пізнання подій та явищ — у динаміці їх розвитку. Дотримання цього принципу значно допомогло з'ясувати усі сторони процесу становлення соціал-демократичної преси, дозволило простежити, як, коли і за яких обставин виникли періодичні видання, що визначало особливості становлення їх змісту, характеру і сутності.

Важливе значення для дослідження мав діалектичний принцип, який обумовлює розгляд явищ у саморозвитку та взаємозумовленості. Завдяки йому ми змогли виявити всю сукупність умов становлення соціал-демократичної преси в Російській імперії, спільне та особливе у публікаціях членів РУП, УСДРП, УСДС. Автор також дотримувався принципів відповідності та кореляції, що дозволило продуктивно підійти до аналізу й осмислення емпіричного матеріалу, що, у свою чергу, позитивно позначилося на результатах дослідження.

Провідну роль у дослідженні відіграв методологічний підхід “розуміючої соціології” М.Вебера. Відповідно до нього автор прагнув з'ясувати конкретні, історично дані причини різноманітних процесів, тенденцій та явищ у видавничому та публіцистичному процесі української соціал-демократії. Для розгляду об'єкта дослідження в конкретному історичному середовищі, в розвитку і взаємозв'язках використовувалися різноманітні пізнавальні засоби.

Відповідно до багатогранності проблематики, автором застосовувалися основні науково-історичні методи. Важливу роль відіграли загальнонаукові методи — історичний, логічний та порівняльний, а також сходження від конкретного до абстрактного, вимірювання, опису, ідеалізації, аналізу, синтезу тощо. В усій своїй сукупності вони стали важливим механізмом для розкриття поставленого завдання. За допомогою історичного методу досліджено процеси становлення і розвитку періодики РУП, УСДРП, УСДС, УСП, зміни їх місця та часу видання, складу редколегій тощо. Завдяки логічному методу вдалося осмислити полеміку на сторінках партійної преси, національні кредо партій, осягнути всю сукупність причин тих чи інших поглядів лідерів української соціал-демократії на вирішення національного питання в Російській імперії.

Члени делегації, що їздила до Петербурга добиватися дозволу на українську пресу (І.Шраг, М.Дмітрієв, В.Науменко, О.Пчілка)

Метод сходження від конкретного до абстрактного дозволив через призму думок та ідей, висловлених на шпальтах періодичних видань, зрозуміти сутність загальнопартійних рішень з національного питання. Одним із основних шляхів сходження від конкретного до абстрактного був метод ідеалізації, що при з'ясуванні цілісної національної фізіономії українських есдеків різних течій передбачав абстрагування від одних їх особливостей та абсолютизацію інших.

Метод вимірювання був спрямований на визначення кількісних показників газет та журналів, опису — дав можливість з'ясувати характерні особливості періодичних видань, становлення складу редколегій, зміст статей тощо.

Окрім загальнонаукових, застосовувалися також спеціально-історичні методи, зокрема історико-порівняльний, синхронний, хронологічний, проблемно-хронологічний та історико-генетичний. Історико-порівняльний дозволив розкрити процеси становлення преси РУП, УСДРП, УСП та УСДС за схожістю або відмінністю притаманних їм властивостей, виявити основні закономірності та особливості зародження та функціонування газет та журналів цих партій.

Синхронний метод допоміг співставити і порівняти думки та ідей, що одночасно висловлювалися на шпальтах партійної періодики українських соціал-демократичних партій, хронологічний — дав можливість вибудувати чітку хронологічну послідовність подій, проблемно-хронологічний — розбити досліджувану тему на більш конкретні підтеми, визначені у розділах та підрозділах. Історико-генетичний метод дозволив послідовно та у динаміці простежити генезу політичних партій, їхніх періодичних видань та поглядів партійних лідерів на вирішення українського питання в Російській імперії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 90-х рр. XIX ст., тобто відтоді, коли українські соціал-демократи Російської імперії робили перші спроби налагодити друк партійних періодичних видань, і до 1914 р., початку Першої світової війни, коли через заборони царського уряду на певний час припинився вихід української періодики.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію українських губерній Російської імперії, а також міст Чернівці, Львів та Санкт-Петербург, де функціонували осередки українських соціал-демократичних організацій Наддніпрянщини та друкувалася відповідна преса.

Мета дослідження полягала у вивченні і узагальненні через призму української соціал-демократичної преси історичного досвіду становлення української нації та реалізації політичних, со-

ціально-економічних та культурних прагнень українського народу в Російській імперії.

Історіографія преси української соціал-демократії та висвітлення в ній українського питання, що гостро поставало на початку ХХ ст. в Російській імперії, за столітній період нараховує значний масив історичної літератури. Однак, на сьогодні, наукових праць, в яких комплексно і всебічно було б досліджено та узагальнено цю проблематику, немає.

Преса як складова українського національно-політичного руху, як один із найважливіших факторів його прискорення, привернула увагу дослідників відразу ж після її появи. Перший етап досліджень було розпочато самими учасниками видавничого процесу. Вже 1906 р. в газеті “Рада” вийшла ціла низка статей Б.Грінченка під заголовком «Тяжким шляхом», в яких він проаналізував важкий та суперечливий шлях становлення вітчизняної періодики [121]. Характеризуючи відсутність легальної преси в українських губерніях до маніфесту 1905 р. він зазначає: «Всі народи, які були в Росії, могли сказати своє слово... Усі говорили, тільки ми, вкраїнці, мовчали, бо в нас на Україні російській не було жодної вкраїнської газети, ні одного вкраїнського журналу. Всі були пророчесті, тільки нам велено бути німими. Та ми німими бути не схотіли» [121, № 26, с.3].

Окрім відомостей про окремі друковані видання, Грінченко відтворив широку історичну панораму, на тлі якої розвивалася українська преса в цілому. Причини невдалого злету української преси початку ХХ ст. Б.Грінченко вбачав, насамперед, у суб’єктивних факторах: видавництва не мали необхідної кількості кваліфікованих робітників для якісного друку газет українською; заважала відсутність єдиних норм вживання українського правопису та неспроможність до об’єднання значних українських сил навколо одного видання, щоб у повній мірі забезпечити його матеріальними та літературними силами. “Часом... п’ять-шість чоловік, що бавилися досі хіба що в українські оповідання, найсерйознішим робом починали велику газету і, звичайно, сідали маком з першим-другим номером...” — зазначав автор статей [121, № 29, с.3].

У 1908 р. вийшла стаття М.Грушевського «Видавнича криза», в якій історик дослідив причини небувалого злету української періодики 1905-1907 рр. Ці роки він назвав періодом незвичайного розвою газет, великих тиражів та високих гонорарів [299, с.59]. На думку Михайла Сергійовича, успіх газетної справи тоді був більше спекуляцією на саме підвищення попиту на неї, ніж на його відповідне і зважене задоволення. У видавництво газет вкладалися все нові і нові інвестиції, покладалися надії на те, що

вони виправдають себе з часом, з подальшим розвоєм політичного життя. Однак “хвиля політичного життя” замість того, щоб іти вгору, стала спадати. До того ж економічна криза у державі ударила, в першу чергу, по головному споживачеві преси — інтелігенції, яка у величезних масах опинилася без усяких засобів існування. Частина її емігрувала за кордон, частина знаходилася у в'язницях, «звідки могла тільки присилати благальні листи про дарову присилку книжок і газет», зазначав автор [299, с.59].

В інших працях М.Грушевський відмічав провідну роль української преси початку ХХ ст. в національному русі, як фундаменту для подальшого розвитку українського друкованого слова, підкреслював її важливе значення для збереження рідної культури, пробудження національної свідомості [124; 298].

Один з найактивніших учасників процесу творення нової преси — С.Єфремов вбачав основну причину слабкості молодшої української періодики в шовіністичній політиці царизму. Саме така політика, на його думку, звела число українських друкованих органів до мінімуму. «З усіх боків тепер іде якоесь шаленне полювання на українство — і з фронту, і з тилу. Сепаратизм — це слово стало немов загальним покликом нічних істот. Сепаратизм у назві «українській» і навіть «малорусській», сепаратизм у «Козі-дерезі», сепаратизм на обгортці школярського зшитку, сепаратизм у книжці, в газеті — скрізь і всюди в присмерку темних часів ввижається і вчувається той страшний сепаратизм» [65, с.10]. С.Єфремов вказував ще на одну суттєву причину невдач — брак досвіду в публіцистиці, тоді як вимогливий читач вимагав, щоб українська преса “одразу вийшла при повній зброї, як Палади з голови Зевесової, й цілком заступила йому російську” [315, с.286].

На думку Єфремова, саме українство неадекватно сприйняло перші вітчизняні періодичні видання: “Нарікали на мову, на правопис, на великий вплив “галичанщини”, на кування нових слів та термінів і на надмірне “обмоскалення” мови, на надто лівий і занадто правий напрямок, на навантажування газети загальними звістками і на нестачу їх... Одно слово, мало не кожен з читачів заносив і складав свої скарги до редакції, виступав з своїми порадами і бажаннями, вимогами і ультиматумами — і все це “во ім'я Неньки-України”, яку ніби завзялись запаугубити діячі молодшої преси” [315, с.287]. Цілком слушним є висновок журналіста про те, що наприкінці першого десятиліття ХХ ст. преса була найбільшим здобутком українського руху [315, с.288].

У перше десятиріччя ХХ ст. з'явилися праці, в яких об'єктом дослідження став український соціал-демократичний рух в Російській імперії. Варто зазначити, що автори цих праць були

безпосередніми учасниками подій, належали до різних течій соціал-демократії, тому абсолютизували лише діяльність своєї партії і, нерідко, висловлювали думки, що мали тенденційно-упереджений характер. Для з'ясування поглядів представників різних напрямків української соціал-демократії на вирішення українського питання в Російській імперії дослідники у тій чи іншій мірі використовували як допоміжне історичне джерело пресу, хоча окремо її не досліджували. Зокрема, перші спроби проаналізувати політичне кредо різних течій в українській соціал-демократії були зроблені Дмитром Дорошенком в статті «Украинская социал-демократия» [136, с.843-851]. Автор подав короткі відомості про нелегальні партійні періодичні видання та спробував з'ясувати причини невдалої легалізації видавництва партійної преси на Наддніпрянщині наприкінці 1905 р., в тому числі і щоденної газети «Праця» в Києві. Д.Дорошенко також звернувся до соціал-демократичної преси в іншій своїй статті [137].

Докладний аналіз журналу УСДРП «Вільна Україна» у Санкт-Петербурзькому «Вестнике Жизни» зробив лідер «Спілки» П.Тучапський [222]. В цілому автор позитивно відгукувався про журнал. Йому імпонували поетичні добірки та проза, і особливо — відділ хроніки та внутрішнього огляду. Однак спілчанин зазначав, що соціал-демократичного в цьому виданні надзвичайно мало [222, с.53]. У своїх статтях він подав відомості і про деякі інші видання УСДРП, критикуючи позицію останніх з національного питання [153; 223; 224].

Важливими є аналітичні статті соціал-демократів І.Стешенка, С.Петлюри, В.Садовського, А.Жука та ін. [69; 88; 89; 219; 221; 415; 417]. Хоча періодика не була визначальним об'єктом їхнього аналізу, автори побіжно зупинялися на її ролі у становленні українського соціал-демократичного руху. Серед публікацій, присвячених українському питанню в Російській імперії та баченню шляхів його вирішення соціал-демократією Наддніпрянщини, привертає увагу стаття відомого публіциста і лідера галицької соціал-демократії М.Лозинського [152].

У «Короткому нарисі партійної історії», що вийшов у ювілейному номері соціал-демократичного органу «Наш Голос», подавалася інформація про місце та час виникнення перших видань РУП-УСДРП та ставлення деяких видань до українського питання [151, с.271-295]. Нечисленні відомості про періодичку Револьюційної української партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української соціал-демократичної спілки були подані в працях «Общественное движение в России в начале XX века», «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи» та «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма»

[485; 486]. Їх автор — С.Щеголев був прихильником самодержавства, тому, намагався довести шкідливість друкованого слова українською для цілісності Російської імперії.

Історії виникнення та становленню національної преси присвячений цілий параграф в “Українському питанні”, перше видання якого було здійснено 1914 р. в Москві. Його автори, працівники редакції журналу “Украинская жизнь” — С.Петлюра, Д.Донцов, А.Кримський, М.Грушевський, С.Русова та ін., зазначали, що деякі з періодичних видань початку ХХ ст. виникли лише внаслідок напруженої потреби і “без практичної узгодженості з місцевими силами і засобами”, тому не “витримали сусідства з міцніше поставленими органами преси” [467, с.106]. Незважаючи на вкрай тернистий шлях становлення періодичних видань, їх поява, на думку авторів, мала визначні наслідки для усього національного руху — утворився значимий потенціал українських журналістів та знавців видавничої справи, й головне, українські сили витримали найсерйозніші й найважчі випробування на культурну зрілість: “Такий великий культурний набуток досягнуто за такий короткий термін, що саме вже слугує кращим свідченням справжньої необхідності й життєвої сили даного явища” [467, с.106].

Першу спробу хоча поверхового, проте комплексного дослідження українського питання в Російській імперії та ролі україномовних періодичних видань у його реалізації зробив Д.Дорошенко. Його невеличка монографія вийшла у Відні 1916 р. [312].

Майже усі дореволюційні дослідники вказували на вже давно назрілу потребу вирішення українського питання в Російській імперії та на об’єктивну необхідність появи української періодики, як одного з факторів його реалізації. Також переважною більшістю дослідників відзначалася підготовленість та зрілість українства щодо сприйняття останньої. Справедливо зазначалося, що навколо соціал-демократичної преси відбувався процес консолідації відповідних структур українського суспільства, а декларація на сторінках партійних видань національно-політичних гасел та витлумачення нових національних ідей спонукала до об’єднання в єдину спільноту розсипаних “атомів” української соціал-демократії. Проте причини слабкості та недорозвинутості періодичних видань наводилися різні. Багатьма дослідниками справедливо зазначалося, що не тільки “холодні північні вітри” з боку антидемократичного абсолютистського режиму, що ледь ставав на шлях конституційної монархії були тому причиною, але й “нестача власних сил”.

У роки української революції вийшло дві зовсім невеличкі праці В.Степанюка [456; 457] про українську соціал-демократію (остання у співавторстві), в якій згадується партійна періодика.

Короткі відомості з історії становлення преси подано у статті С.Кондри. Автор одним з перших здійснив спробу реєстру української періодики 1816-1916 рр., проте його стаття невелика за обсягом і охоплює значний проміжок часу, а через це має досить загальний характер [362].

На першому етапі ґрунтовних наукових досліджень соціал-демократичної преси Російської імперії та висвітлення в ній українського питання не проводилося.

Другий етап досліджень починається у 1920-х рр., коли радянською історичною наукою робилися спроби окреслити окремі проблеми українського руху та становлення вітчизняної періодики в Росії на початку ХХ ст. Історіографія на цьому етапі ще багато у чому зберігала надбання старої школи, що робило історичні дослідження порівняно об'єктивними і толерантними. До того ж дослідники вперше отримали можливість залучити до роботи важливі історичні джерела, які зберігалися в царських архівних фондах.

У 1923 р. вийшла стаття В.Ігнатієнка “Історія української преси та її вивчення”, з якої почалася дискусія поміж українськими істориками з проблеми: “що саме слід вважати українською пресою” [342]. Цінними дослідженнями цього періоду є праці В.Коряка “Нарис історії української літератури (буржуазне письменство)” [366] та колективу авторів на чолі з В.Ігнатієнком “Бібліографія української преси”, автори якої намагалися “зв'язати розвиток преси з усіма глибокими процесами пробудження широких українських трудових мас до державного та політичного життя” [341]. Наукова полеміка зав'язалась і щодо періодизації української преси. В.Ігнатієнко запропонував п'ять періодів. Хронологічні рамки нашого дослідження стосуються частково другого (1834-1904 рр. — “розвиток української преси на Наддніпрянській Україні та в еміграції”) та третього (1905-1914 рр. — “початок української преси на Наддніпрянській Україні”) періоду [341, с.58].

В.Коряк вважав періодизацію В.Ігнатієнка “штучною та натягнутою” і запропонував “назвати речі своїми іменами”. Недооцінюючи значення української періодики, що виходила до 1905 року, називаючи її “випадковими виданнями, що були лише сурогатами справжньої журналістики”, історик помилково відкидав зародкову добу української преси та стверджував, що до царського маніфесту 1905 року української преси “просто не існувало” [366, с.100]. На нашу думку, автор також недооцінював значення української преси, що видавалася російською мовою та україно-російськими суржиками, пресу, яка видавалася в еміграції, проте призначалася для Наддніпрянщини, та нелегальну партійну пре-

су, що почала виходити відразу ж з появою національних політичних партій ще задовго до згаданого ним маніфесту. Проте як В.Ігнатієнко, так і В.Коряк, вважали пресу початку ХХ століття важливою складовою українського національного руху, а 1905-1914 рр. найплодовитішим періодом в її історії.

Представник тієї ж харківської історичної школи — Є.Гірчак, намагався дати оцінку українській пресі початку ХХ ст. з більшовицьких позицій. Сповідуючи ленінський класовий підхід в оцінках того чи іншого суспільного явища, автор поділив українські періодичні видання на “революційні” і “нереволюційні”. Історик критикував українську “буржуазну” пресу за другорядність проблем, яких вона торкалася, маючи на увазі, насамперед, проблеми національно-культурні [284, с.18-37].

Репресії проти молодого української періодики з боку царської адміністрації та ідеологічну полеміку між чорносотенними та українськими національними виданнями певною мірою дослідив історик з Харкова М.Ханін [474, с.41-43].

Високо оцінив роль молодого української преси у самоусвідомленні українства непересічний український історик О.Гермайзе у своїй фундаментальній праці “Нариси з історії революційного руху на Україні”. Один з розділів цього дослідження присвячено видавничо-агітаційній діяльності РУП-УСДРП [282, с.143-169].

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. почали з’являтися праці, в яких досліджувалася регіональна преса. Так, короткий огляд української преси на колишній Катеринославщині зробив Д.Лисиченко [386]. Широко представлені окремі національно-патріотичні періодичні видання у довіднику “Часописи Поділля”, який побачив світ у серії “До виучування Поділля” [476].

Однак розкутість та відносна об’єктивність вітчизняної історичної думки була ліквідована сталінським режимом. У 1929 р. розпочався тотальний погром історичної науки. Першим з українських істориків постраждав М.Яворський. Його було усунуто від керівництва історичним відділом Українського інституту марксизму-ленінізму, позбавлено звання академіка і через звинувачення в ідеалізації РУП і УСДРП та намаганні наблизити їх до українських більшовиків репресовано. Наступними постраждали О.Гермайзе, М.Рачевич-Черкаський та ін.

Третій етап історіографії із зазначеної проблематики почався на початку 1930-х рр., коли в умовах тоталітарного режиму, що панував в Радянській Україні дослідження будь-яких аспектів українського руху були небезпечними. Історичній науці були нав’язані примітивні політизовані схеми, які були далекими від історичної об’єктивності. Намагання перетворити науку на ідеологічну та політичну зброю для боротьби з інакодумцями відки-

нуло першу на крок назад у порівнянні з 1920-ми рр. На дослідження українського питання була накладена жорстка заборона, тому вітчизняні історики змушені були вибирати “нейтральні” теми. Впродовж 1930-х — першої половини 1950-х рр. у радянській Україні, окрім нечисленних фрагментарних згадок, сфальсифікованих і тенденційних, не з’явилося жодної публікації, присвяченої українському соціал-демократичному рухові. Головні здобутки у цей період належать українській зарубіжній історіографії, яка на відміну від радянської, розвивалася у концептуально відмінних умовах.

Ще у 1920-1930 рр. активні учасники українського національного створення створили цілий ряд праць з даної проблематики. Так у Варшаві, Відні, Львові, Празі вийшли невеличкі за обсягом дослідження, присвячені ролі преси в житті української нації [311; 312; 319; 388; 469]. Багато цікавої інформації про становлення преси української соціал-демократії та дискусію на її сторінках з українського питання міститься в історичному нарисі В.Дорошенка “Революційна Українська партія (РУП) (1900-1905 рр.)”, виданому видавництвом ЦК УСДРП у 1921 р. [311].

“Історію української преси” А.Животка, видану вперше у 1946 р. у Регензбурзі, вирізняє структурованість та хронологічна послідовність викладу. За масштабами охоплення фактологічного матеріалу, залученням до наукового обігу колосального масиву архівних джерел української еміграції, які на той час для вітчизняних істориків були недоступними, ця праця є дуже цінною для дослідників вітчизняної періодики. У шостому розділі, який був присвячений пресі, що виходила протягом 1905-1914 рр. «під Росією» Животко подав багату інформацію про соціал-демократичні видання “Гасло”, “Селянин”, “Боротьба”, “Слово”, “Соціал-демократ”, “Правда”, “Вільна Україна”, “Наша Дума” та “Дзвін” [318]. Автор проаналізував редакційний склад, партійно-ідеологічну орієнтацію, читачку аудиторію, умови функціонування видань. Інколи стисло зверталася увага на тематику публікацій видань. Щоправда спостерігаються певні суперечності у наведеній А.Животком класифікації преси. За основу ним узято, з одного боку, територіальний, а з іншого — партійно-ідеологічний принципи, а то й просто виділялися окремі часописи, які декларували себе як «популярно-народні». Така хаотичність внесла певну плутанину у класифікацію видань. Не дивлячись на це, згадана праця залишається однією з перших, яка дала більш-менш цілісне уявлення про україномовну пресу.

Український соціал-демократ, учасник національного руху початку ХХ ст. П.Феденко у книзі “Український громадський рух у ХХ ст.”, що вийшла 1934 р. у Подєбрадах, навів багато

цитат з рупівського «Гасла», «Селянина», «Праці», проаналізував вплив цих видань на свідомість пересічних партійців та подальшу стратегію партії [469]. Згодом автор видав ще дві праці про українських соціал-демократів початку ХХ ст., де побіжно звернув увагу на партійну пресу та висвітлення українського питання в ній [468, 470].

Після другої світової війни центр дослідження української історії перемістився до Північної Америки, де вишли синтетичні праці Т.Гунчака, П.Мірчука, Р.Млиновецького, Н.Полонської-Василенко, І.Лисяка-Рудницького та ін., у яких соціал-демократична преса початку століття подавалась як важливе історичне джерело для дослідження історії українського руху [301, 383, 385, 386, 422].

У дослідженнях американського історика Т.Гунчака проаналізована полеміка, що велася на сторінках рупівського “Гасла” про шляхи вирішення національного питання в Україні, подана інформація про тернисті шляхи становлення національної преси. На думку дослідника, після поразки революції 1905-1907 рр., найбільшим серед досягнень українського руху було збереження можливості видавати газети і журнали рідною мовою. Воно було свідченням того, що “народ зберіг велику потенційну силу, і треба було тільки нагоди, щоб він її виявив” [301, с.35-51].

Торкався історії партійної періодики дослідник з діаспори В.Іваніс [340, с.25-29]. У своїй праці про одного з найактивніших учасників видавничого руху — С.Петлюру, він навіть цікаві факти, що стосувалися процесу формування редакційних комітетів періодичних видань РУП — “Гасла” та УСДРП — “Вільної України” і “Слова”.

У 1949 р. побачило світ перше видання тритомної “Енциклопедії українознавства» під редакцією В.Кубійовича, в якій високо оцінено українську періодику початку ХХ ст.: “Преса не тільки інформує читача, а й виховує його ідейно-політично. Особливо велика була і є виховна роля укр. преси..., яка дуже часто зазнаючи великих обмежень, переслідувань і прямих заборон, розвивалася дедалі сильніше й здобувала чимраз більший авторитет, відбиваючи боротьбу різних світоглядів, ідей і політичних програм” [496, т. 3, с.981]. Там же подавалися короткі відомості про соціал-демократичні часописи “Добра новина”, “Воля”, “Слово” та ін.

Історики діаспори, як правило, перебільшували значення окремих видань, давали однозначно позитивну оцінку українській пресі цього періоду, єдину причину її кризи вбачали у репресіях з боку царського уряду.

Радянська історіографія 1950-х рр. започаткувала четвертий етап досліджень із зазначеної проблематики. Хоча тематика нау-

кових досліджень дещо розширилася, науковці усе ж таки не змогли виробити концептуальних змін в історичній науці, яка утвердилася в часи сталінщини. Навіть після “хрущовської відлиги” вітчизняні історики продовжували характеризувати українську соціал-демократичну пресу початку ХХ ст. поверхнево та упереджено. Надалі застосовувалися ідеологічні штампи, чіплялися тому чи іншому виданню ярлики “буржуазно-націоналістичних”. В основному увага дослідників зосереджувалася на часописах загальнодемократичного спрямування, оминаючи ті, що відверто торкалися національної проблематики. Так, існування таких соціал-демократичних газет та журналів, як “Праця”, “Гасло”, “Вільна Україна”, “Робітник” просто замовчувалося [напр.: 387]. Проте і в ці непрості для історичної науки часи з’являлися цікаві дослідження. Насамперед варто згадати добротну працю О.Дея “Українська революційно-демократична журналістика”, видану у Києві 1959 р. [305].

Історії української преси Росії 1905-1914 рр. присвячена стаття П.Воробєя [278]. Автор поділив її за ідеологічним спрямуванням на три групи: буржуазно-націоналістичну, революційно-демократичну та буржуазно-ліберальну. Він зазначав, що українська преса як феномен української культури періоду імперіалізму найменш вивчена і потребує уваги у майбутньому з боку істориків [278, с.52-53].

Г.Сургай досліджував україномовну та російськомовну українську пресу яка виходила в Російській імперії у 1910-1914 рр. Давши їй загальну характеристику, автор звернув увагу на партійну пресу, зокрема на соціал-демократичний орган “Дзвін” [461, с.37-38].

Знаковим дослідженням з історії української преси початку ХХ ст. стала “Історія української дожовтневої журналістики”, що вийшла напередодні перебудови — 1983 р. з під пера групи авторів [305]. В ній зроблено спробу систематизованого викладу історії української преси дорадянського періоду, подано докладну інформацію про майже всі вітчизняні друковані органи, хоча й тут не обійшлося без ідеологічних штампів. Так, українську пресу, що не стояла на комуністичних позиціях і тим чи іншим чином відстоювала національні інтереси, клеймовано буржуазно-націоналістичною. Ряд суджень, що наводяться у дослідженні є необ’єктивними. Проте, знайшовши відповідні цитати у головному “методолога” того часу — В.Леніна та опираючись на них, автори чи не-вперше висловили думку про необхідність позитивної оцінки періодичних видань, створених різними українськими “дрібнобуржуазними” партіями, у тому числі і соціал-демократичного напрямку [304, с.452-453].

Найбільше уваги з усіх соціал-демократичних періодичних видань в “Історії...” приділено журналу “Шершень”. Наголошувалося на його “революційно-демократичному”, антиімперському спрямуванні та високохудожньому рівні [304, с.453-460]. “Революційно-демократичним” названо також журнал УСДРП — “Вільна Україна”, два перших номери якого оцінено позитивно, а усі наступні критикувалися за намагання спрямувати визвольний рух українського пролетаріату на “націоналістичні манівці” [304, с.461-462]. Найбільше дісталось “псевдо-марксистському” “Дзвоніві”. Зазначалося, що редакція місячника стояла на “соціал-шовіністичних” позиціях, а його ідеологам — Д.Донцову, В.Винниченку, Л.Юркевичу закидалося те, що вони намагалися відхилити українських робітників від “великоруських” [304, с.475].

Українською історичною наукою на даному етапі були зроблені певні кроки у вивченні української преси початку ХХ ст. і висвітленні українського питання в ній, накопичено значний фактологічний матеріал, окреслено історіографічні проблеми, значною мірою досліджено ставлення царизму до українського питання. Дотримуючись марксистського постулату про примат базису над надбудовою, усі процеси в українській суспільно-політичній думці початку ХХ ст. подавалися істориками лише як наслідок заміни феодальних відносин капіталістичними, а національна тематика в роки однопартійного керівництва історичною наукою, як слушно зауважив О.Реєнт, була своєрідним мінним полем, яким дозволялося ходити лише тим, хто дїставав на це спеціальний дозвіл і вказівки, куди ступати [428, с.4]. Тому, майже у всіх дослідженнях цього періоду прослідковується цілий ряд характерних і закономірних недоліків.

Інтерес істориків до української преси, насамперед, як до цінного історичного джерела, значно зріс після здобуття Україною незалежності та вивільнення значної кількості газет та журналів з бібліотечних спецхранів. Почався п'ятий етап дослідження української преси. У 1994 р. в Інституті історії України була підготовлена колективна монографія “Нариси з історії національного руху” [399], що стала першою аналітичною працею з історії українського національного руху початку ХХ ст. Автори цієї праці з нових позицій розглянули процес становлення і консолідації української нації.

1995 р. у Львові вийшла монографія І.Крупського “Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ — перша чверть ХХ ст.), в якій через призму преси досліджено процеси українського націєтворення на зламі ХІХ-ХХ ст. Автор з'ясував закономірності зародження і основні шляхи розвитку преси на усіх українських землях. Один з розділів монографії

присвячений проблемам становлення та розвитку преси Наддніпрянщини [369].

Досить змістовним в інформативному плані є анотований покажчик періодичних видань О.Сидоренка, в якому відбита майже уся україномовна преса, що виходила в 1905-1907 рр. у Російській імперії [501]. Анотації складені на основі безпосереднього вивчення автором україномовних часописів, які знаходяться в архівах Москви, Петербурга, Києва. Використано також попередні публікації з історії української журналістики. Подано відомості про напрям, історію видання, прізвища найактивніших співробітників, цензурні та адміністративні переслідування таких соціал-демократичних видань як “Наша Дума”, “Шершень”, “Вільна Україна”, “Боротьба”, “Соціал-демократ”, “Праця”, “Слово”. Заслуговує на увагу і анотований покажчик нереалізованих проєктів україномовних періодичних органів кінця ХІХ — початку ХХ ст., що вийшов з-під пера того ж автора у 1990 р. [500]. У ньому в хронологічному порядку вперше зібрано та систематизовано відомості про майже всі проєктовані періодичні видання, що не побачили світ з різних причин. Подаються відомості про такі нездійснені видання українських соціал-демократів, як київські “Селянин”, “Праця” та “Робітник”, “Голос робітника”, “Чміль”, “Воля”, “Слово робітника” та ін.

В середині 1990-х Львівський науково-дослідний центр періодики видав кілька випусків “Української журналістики в іменах”. Деякі з них містять статті про журналістів соціал-демократів початку ХХ ст. [502]. У 1996 р. завдяки спільним зусиллям істориків СНД вийшла енциклопедія “Политические партии России. Конец ХІХ — первая треть ХХ века”, в якій подано змістовні статті про українські соціал-демократичні видання “Правда” [498, с.480] та “Дзвін” [498, с.184].

На зламі тисячоліть українському питанню в Російській імперії та проблемам становлення і розвитку вітчизняної преси присвячували праці співробітники відділу історії України ХІХ — початку ХХ ст. Інституту історії НАН України [442, 443, 444, 380, 381, 382 та ін.]. Серед них варто виділити роботи завідувача відділу, доктора історичних наук, професора, чл.-кор. НАНУ Олександра Петровича Реєнта [428, 429, 430 та ін.], в яких об’єктивно і науково відтворено загальну картину політичного, етноконфесійного, ідеологічного та культурного життя українців Російської імперії на початку ХХ ст.

Досить ґрунтовно висвітлено погляди лідерів українських політичних партій на національне питання у працях А.Павка [410, 411, 412, 413]. Раціональний і вдумливий виклад історичних фактів у автора супроводжується різноманітними пізнавальними форма-

ми сприймання матеріалу. Принципово по-новому робляться акценти на історичних портретах, що дає можливість оживити історію, знайти об'єктивні причини і витоки тих чи інших явищ.

Значний вклад у вивчення історії української соціал-демократії внесли історики харківської школи, серед яких особливе місце займають праці В.Головченка [285, 286, 287, 288] та С.Наумова [401, 402]. Перший ґрунтовно дослідив публікації з національного питання в рупівських виданнях “Гасло”, “Праця” та “Добра новина” [285; 288], досить докладно проаналізував висвітлення українського питання в Російській імперії часописами УСДРП — “Праця”, “Вільна Україна”, “Слово” та “Наш голос” [285], а також полеміку з українського питання між Д.Донцовим, В.Левинським та Л.Юркевичем у “Дзвоні” [285, с.138-148].

Висвітленню національно-культурних процесів, визначенню їх якісно-кількісних характеристик на рівні газетного джерела присвячено монографію Г.Рудого [439]. Дослідник по-новому підійшов до з'ясування самого поняття “українська преса”, опрацював понад 30 тис. номерів періодичних видань початку ХХ ст., застосував сучасні методи класифікації української періодики.

Навчальний посібник Я.Грицака присвячений формуванню української нації протягом ХІХ-ХХ ст. Оцінюючи українське національне питання в Російській імперії в період між двома революціями, автор сконцентрував увагу на політичному та соціально-економічному факторах. Зверталася увага на українську партійну періодику та її значення для політичної боротьби [296]. Монографія Г.Касьянова “Теорії нації і націоналізму” має теоретичний характер. В ній розглянуто теорії нації, які сформувалися в сучасній науці. Один із розділів присвячений українському націотворенню, яке автор розглядає у ракурсі двох основних наукових шкіл: модерністської та примордіалістської. Будучи прихильником першої школи, Г.Касьянов визначальним періодом у становленні нації вважав межу ХІХ-ХХ ст., а в хронологічні рамки націотворення включив три етапи: 1) кін. ХVІІІ ст. — 1930-ті рр., 2) кін. 1950-х — 1960-ті рр., 3) друга половина 1980-х — 1990-ті рр. При цьому кожний етап починається з культурницької фази, в межах цих фаз завжди існував прихований чи явний політичний підтекст [349, с.297-298].

В 1990-х рр. захищено ряд дисертацій, в яких побічно досліджено українську соціал-демократичну пресу перших десятиліть ХХ ст. Докладно проаналізовано роль та значення національно-патріотичної журналістики як джерела дослідження національно-визвольних змагань за українську державу у другій половині ХІХ — першій чверті ХХ ст. в дисертаційному дослідженні на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук І.Крупсь-

кого. Автор розкрив витoki усієї державотворчої преси, в тому числі і соціал-демократичної, проаналізував її внесок у боротьбу за незалежну державу [509, с.173-174].

Дослідниця О.Тимошенко, аналізуючи програмні вимоги і завдання політичних партій з національного питання, активно використовувала партійну періодику, однак допустила ряд неточностей щодо кількості та хронології виходу номерів рупівських часописів “Гасла”, “Праці”, “Селянина” [512, с.123]. В.Меша в дисертаційному дослідженні про українське національне відродження 1905-1914 рр. торкнувся проблем історіографії української преси початку ХХ ст. Автор помилювався до видань УСДРП відніс першу українськову газету Наддніпрянщини — “Хлібороб” (певно цьому сприяла приналежність редактора цього часопису — В.Шемета до членів УСДРП), подав не зовсім точні дані про роки видання “Праці”, “Соціал-демократа”, “Вільної України”, “Боротьби”, “Нашої Думи” тощо [510, с.173-174].

Визначну роль преси у становленні УСДРП як складової європейського соціалістичного руху у 1900-1913 рр. відобразив у своїй дисертації А.Голуб [506]. О.Шишко дослідив роль періодичних видань у розробці та становленні ідей державності серед українських партій початку ХХ ст. [513].

У 2002 р. захищено дві дисертації, в яких досліджено українську пресу у взаємозв'язку з національно-культурним рухом та державотворчим процесом в Російській імперії на початку ХХ ст. [507; 514].

Дослідження істориків доби незалежності мають загальний суттєвий недолік: їх наукові конструкції нехтують зовнішньополітичним “кліматом”, в якому розвивалася соціал-демократична преса України. Генеза преси постає як закономірність, а усі зовнішні впливи — як низка випадковостей, що заважають чи, навпаки, сприяють розвиткові. Складається враження, що існують відповідні “гени”, які на певному етапі впливають на напрямки суспільної думки і, таким чином, задають програму майбутнього розвитку, в процесі якого з'являється типовий набір ознак, притаманний кожній нації. Розглядаючи різні підходи та схеми у дослідженнях становлення українського націоналізму, на цей факт вказував і український історик Г.Касьянов [349, с.310].

Одним із тих, хто зміг найбільш об'єктивно проаналізувати процеси, що відбувалися в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. є Марк фон Хаген, який справедливо зазначав, що Україна тоді являла собою приклад національної культури з надзвичайно прозорими кордонами і є тим самим прикладом, який можливо демонструє постмодерністський політичний розвиток, де національні, наднаціональні і міжнаціональні процеси

вимагають такої ж уваги істориків, політологів і культурологів, як і процеси, які раніше вивчалися під маркою національних. Аморфність кордонів, дифузія культур, поліетнічна спільнота, що склалися історично, — усе це може зробити українську історію досить привабливою і сучасною сферою досліджень [473].

Підводячи загальний підсумок історичних досліджень соціал-демократичної преси початку ХХ ст. та висвітлення українського питання в ній, слід зазначити, що дослідниками пророблена велика робота. На кожному з етапів досліджень їх рівень, зміст а також концептуальні підходи істориків до об'єкту досліджень значно відрізнялися. І хоча згаданим вище проблемам присвячено цілий ряд наукових праць, слід зазначити, що у процесі досліджень допускалося ряд помилок та неточностей. Існує багато плутанини щодо загальної кількості, політичного спектру, часу та місця друку окремих видань, про деякі з них не згадується взагалі. Українська соціал-демократична періодика ще не ставала об'єктом окремого комплексного вивчення та аналізу.

Для кращого розуміння тих політичних процесів, що відбувалися в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. автор послуговувався здобутками дослідників інших наук — політології, соціології, філософії — Б.Андерсона [264], Е.Геллера [280], Л.Грінфельд [297], Е.Сміта [451; 452], А.Зотова [335], А.Ракітова [427], Е.Ренана [431] та ін.

Джерельна база дослідження за походженням, змістом, формою і науковою цінністю документів може бути поділена на чотири групи.

До першої, найбільшої і найціннішої групи джерел, належить періодика, передусім ті видання, які віднайдені в архівах і ще не ставали об'єктом першочергової уваги дослідників.

Серед періодичних видань, які становлять основу монографії понад 50 різнотипних часописів. Це партійні видання РУП — “Гасло”, “Селянин”, “Праця”; УСР — “Добра новина”; УСДС — “Правда”, “Листок правды”, “Известия украинского союза”; УСДРП — “Вільна Україна”, “Соціал-демократ”, “Воля”, “Наша дума”, “Слово”, “Боротьба”, “Праця”, “Робітник”, “Наш голос”, “Дзвін”, а також соціал-демократичний гумористичний тижневик “Шершень”. Ці періодичні видання розглядалися не лише як цінне комплексне джерело та “сховище” інших видів джерел, але і як фактор реалізації українського питання в Російській імперії, як важливий засіб формування національної свідомості. Вони не лише допомогли з'ясувати та суттєво зміцнити достовірність наукових висновків нашого дослідження, але й відчутти колорит епохи, перипетії політичного життя соціал-демократич-

них партій та умови функціонування партійних друкованих органів.

Як джерело, партійна преса відзначається суттєвими відмінностями від інших джерел. По-перше, масовим тиражем, який іноді сягав кількох тисяч примірників (як, наприклад, “Слово”, “Соціал-демократ”), по-друге, відносною періодичністю видання. Легальні видання соціал-демократичних партій, які виходили досить регулярно, можна поділити на щоденні, щотижневі і щомісячні. Затримки з їхнім виходом були обумовлені діяльністю цензурних відомств, які могли вилучати не тільки окремі статті або абзаци, але й весь тираж газети (наприклад, перший номер харківської “Воли”). По-третє, критичним ставленням до дійсності, що відбивалися у публікаціях. Це матеріали про антинаціональний характер законів, що діяли в Україні, зокрема законів, що забороняли використання української мови у школах, вищих навчальних закладах, літературі та театрі; матеріали про важке становище і політичне безправ'я українського селянства і міського робітництва; статті про факти національно-визвольного руху в українських губерніях тощо.

У соціал-демократичній пресі друкувалися цінні документи, які раніше з тих чи інших причин не видавалися. Таким чином, вона вміщує у собі усі інші існуючі види і типи джерел з історії українського питання в Російській імперії. Поряд з традиційними рубриками — передовицями, хронікою, оглядами тощо, в ній публікувалися різноманітні матеріали про становлення українських соціал-демократичних партій, діяльність партійних осередків з реалізації українського питання, дискусійні матеріали щодо різних підходів та поглядів на вирішення останнього.

Наступними цінними документами, що друкувалися в соціал-демократичній пресі та дали можливість більш об'єктивно з'ясувати ставлення різних внутрішньопартійних угруповань та течій до українського питання, були матеріали конференцій, нарад, зборів та замітки чи коментарі щодо них. Порівняльний текстологічний аналіз цієї групи документів з протоколами цих засідань дозволив автору об'єктивно і з усіх сторін дослідити найбільш дискусійні проблеми у зазначеному питанні.

Важливим різновидом публікацій у періодиці є звіти про діяльність місцевих та центральних партійних органів у національній сфері. На їх основі автору вдалося проаналізувати національне кредо усього спектру української соціал-демократії. Не менш важливим джерелом є записки очевидців подій, листи рядових членів партії до редакцій, з яких проглядається особиста позиція автора, його думки та міркування щодо перспектив реалізації українського питання. Така інформація є дуже цінною,

оскільки дозволяє виявити загальну картину поглядів пересічних членів партії на важливі проблеми. Однак варто зазначити, що об'єктивність таких джерел є досить відносною через, певною мірою, необґрунтованість та суб'єктивність авторських здогадок та припущень.

Багато фактичного матеріалу, який не вдалося віднайти в інших джерелах, подавалося в мемуарних матеріалах, що були опубліковані в партійних періодичних виданнях. З огляду на це, автор використав партійну пресу не лише за період, що досліджувався, але й — наступних років [54; 56; 57; 58; 61; 67 та ін.].

Особливо важливим жанром публікації була партійна публіцистика — головним завданням якої є висвітлення найбільш актуальних політичних питань для широкого кола громадськості. Серед цієї групи джерел — промови, звернення, статті з використанням як наукових аргументів, так і індивідуальних спостережень, переконань та емоцій. В них критично відповідно до поглядів конкретної партії чи внутрішньопартійної течії висвітлювався стан теоретичної розробки того чи іншого питання з національної проблематики. Це, зокрема, публіцистичні статті М.Порша, С.Петлюри, В.Садовського, П.Тучапського та Л.Юркевича [169; 170; 183; 185; 186; 244; 245; 246 та ін.].

Досліджені також публікації в російських соціал-демократичних періодичних виданнях, в яких йшлося про українську соціал-демократичну пресу чи проблеми вирішення українського питання в російській імперії — “Искра”, “Вестник жизни” та ін.

У монографії опрацьована українська загальнодемократична періодика досліджуваного періоду — газети “Рада”, “Рідний край”, “Громадська думка” та журнали “Літературно-науковий вісник”, “Украинский вестник”, “Україна”, “Украинская жизнь”. У цій підгрупі джерел знайдено публікації українських соціал-демократів, в яких висловлювалися ідеї про шляхи вирішення українського питання та полеміка з цього приводу з представниками інших українських політичних сил. Розглянуто російськомовну пресу, що виходила в Україні — “Киевская газета”, “Киевские отклики” та ін., а також російські періодичні видання — “Былое”, “Народное дело”, “Страна”, “Русское богатство” та ін., в яких критикувалася позиція українських соціал-демократів щодо вирішення українського питання в Російській імперії.

Матеріали періодики певним чином доповнювалися різнотипними неперіодичними виданнями українських соціал-демократів — агітаційно-пропагандистськими листками, відозвами, ухвалами, резолюціями тощо.

Значна кількість різноманітних матеріалів з теми дослідження зосереджена у другій групі джерел — фондах Центрального дер-

жавного історичного архіву України у Києві і пов'язана з фондами каральних чи контролюючих органів Російської імперії — губернських жандармських управлінь, охоронних відділень та управління у справах преси. Це Ф. 274 (матеріали Київського жандармського управління), Ф. 275 (матеріали Київського охоронного відділення), Ф. 276 (матеріали Південно-західного охоронного відділення), Ф. 295 (матеріали Київського Тимчасового комітету в справах преси), Ф. 317 (матеріали Волинського охоронного відділення), Ф. 321 (матеріали Полтавського охоронного відділення), Ф. 442 (циркуляри головного управління у справах преси). Доповнили цю групу архівні джерела ф. 228 (фонд Подільського губернатора Кам'янець-Подільського державного міського архіву*. У зазначених фондах зберігаються прохання дозволити видавати ті чи інші соціал-демократичні періодичні видання, рішення про заборони чи дозволи на вихід цих видань, відомості про редакторів, видавців, зміст та характер окремих видань, донесення начальників жандармських губернських управлінь у Департамент поліції про поширення періодики серед українського населення, агентурні донесення, окремі примірники конфіскованих видань, матеріали розслідувань з поточної періодики тощо. Вони дають змогу зібрати цінний фактологічний матеріал про загальну кількість видань, час та місце їх виходу, наклад, редакційний склад, а також визначити вплив на населення, ставлення до них офіційної влади тощо.

Складний та обширний характер завдань, які мали бути вирішені у процесі дослідження, вимагав залучення інших архівних джерел, які теж варто віднести до цієї групи. Це передусім документи Ф. 372 (Фонд Володимира Охримовича) Центрального державного історичного архіву України у Львові, Ф. 3805 (фонд ЦК РУП-УСДРП), Ф. 3807 (фонд Жука А.), Ф. 3809 (фонд Петлюри С.), Ф. 4465 (документи українських емігрантських установ, організацій, осіб) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України у Києві а також Ф. 159 (фонд О.Русова) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. У цих фондах знаходяться листи, спогади, різноманітні рукописи безпосередніх учасників соціал-демократичного та загальнонаціонального рухів, які пролили світло на ще невідомі та до кінця не зрозумілі сторони політичного життя українців початку ХХ ст. Загалом же під час дослідження використано 14 фондів з чотирьох архівів України.

Суттєво поглибили джерельну базу дослідження опубліковані архівні матеріали, які автор відніс до третьої групи джерел.

* На жаль цей фонд постраждав під час пожежі у Кам'янець-Подільському державному міському архіві у 2003 році.

Це, зокрема, листи Лесі Українки, С.Петлюри, М.Драгоманова та ін. [256; 257; 258; 259; 260], а також збірки документів і матеріалів, в яких подаються окремі статті, що були вміщені в соціал-демократичній пресі та інформація про неї [250; 251; 254; 261; 263].

Четверту, не менш цінну і досить значну за змістом, групу джерел становила різноманітна мемуарна та автобіографічна література, видана у різні роки як в Україні, так і за її межами. Автор передусім послуговувався спогадами самих українських соціал-демократів, безпосередніх учасників досліджуваних подій – В.Андрієвського [55], Д.Антоновича [54; 56; 70], В.Винниченка [59], М.Галагана [60], Д.Дорошенка [62; 63; 64], А.Жука [66, 67, 68, 69], О.Коваленка [72], Ю.Коларда [73; 74; 75], В.Левинського [76], О.Лоли [77], М.Меленевського[81], С.Петлюри [83], М.Порша [84], Н.Романович-Ткаченко [85], В.Садовського [87; 88; 89] П.Феденка [93]. Також нами використані спогади-есе Дмитра Донцова про газету “Наша думка” [125] та Андрія Жука про полтавський “Соціал-демократ” [182]. Ці важливі, хоч і в чомусь суперечливі документи містять інформацію про редакторів видань, авторів статей, формування редакційних колективів та чи не найкраще відображають ту “кухню” на якій готувалася молода українська соціал-демократична періодика.

Матеріали і висновки дослідження можуть бути використані для підготовки узагальнюючих наукових праць з історії України та української преси, для уточнення наукової концепції нової історії України, для розробки загальних та спеціальних курсів лекцій, під час проведення семінарських занять у ВНЗ, тощо.

РОЗДІЛ 1

ПОЯВА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ ЯК ФАКТОР РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

1.1. СТАНОВЛЕННЯ ПРЕСИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

На зламі XIX-XX ст. більшість представників українського національного руху, “збагатившись” західноєвропейським досвідом, намагалася реалізувати свої погляди через професійну політичну діяльність, як це робилося у багатьох інших країнах. Це стало однією з причин утворення у 1900 р. першої української політичної партії Наддніпрянщини — Революційної української партії (РУП). Спочатку це була “невеличка група пропагандистів і літераторів без ясної... програми, блок самих найрізноманітніших елементів, яких єднали, з одного боку, соціалістичні тенденції... в самому широкому розумінні, а з другого, — дуже негативні стосунки до попередніх приятелів з українського громадянства” — зазначав С.Єфремов [139, с.50]. Однак її поява означила початок нового етапу в українському суспільному русі, який характеризувався утворенням та виникненням масових національних політичних партій з різними ідеологічними напрямками.

“Ні національної програми, ні, правда, програми взагалі, ми тоді не мали — на таку розкіш не ставало культурних соціалістичних сил, а щодо національних постулатів, то про них товариші тоді свідомо не дбали і не хотіли дбати. Партію тоді цікавила головню справа соціально-економічних конфліктів, [вона]... просто організовувала сільську бідноту проти панів” — згадував

згодом один із її активістів [198, с.260-261]. У той період усі національні партії використовували соціалістичну ідеологію, й навіть вимозі політичної незалежності України, намагалися дати марксистське обґрунтування. Всі, хто сподівався на підтримку українського робітника чи селянина змушені були використовувати “захисний колір” соціалістичних ідей через те, що відповідні гасла ставали дедалі популярнішими в Наддніпрянщині. Згадана ідеологія імпортувалися до останньої з Європи, де на початку ХХ ст. чимало місць у парламентах отримали соціал-демократи. Такі видатні трибуни, як Жан Жорес у Франції, Август Бебель у Німеччині, Гялмар Брантінг у Швеції, Віктор Адлер в Австрії, вели свої народи під прапором демократії до нових соціальних перемог. Український соціал-демократ П.Феденко згадував пізніше: “Цей рух до культури, свідомості і свободи перед тим погордженої, затурканої, поневоленої маси фабричних наймитів захоплював уяву поступової народолюбної молоді й в Україні” [469, с.7]. Європейський соціалістичний рух на початку ХХ ст. проголошував соціальну й національну свободу для всіх поневолених народів континенту. Царській Росії – найбільшій та найвідсталішій “тюрмі народів” – він оголосив непримиренну війну.

Оскільки в українському русі ще не було ясних, підказаних практикою політичної боротьби розбіжностей між соціалістичною та радикальною інтелігенцією, то на перших порах соціалізм і національний радикалізм “мирно” співіснували в РУП. Проте цей мир був хитким та недовгим, і згодом протистояння ідеологій вилилося на сторінки партійної преси.

Неможливо не погодитися з А.Животком, який вважав, що в діяльності Революційної української партії преса займала “одне з поважніших місць” [318, с.174]. З огляду на те, що в царській Росії не було можливості видавати будь-яку українську пресу, редакцію РУП вирішено було організувати за кордоном. “Хрещеним батьком” рупівської преси, без сумніву, слід вважати Дмитра Антоновича – тоді ще студента Харківського університету. Розуміючи, що власних сил для утворення видавництва було замало, Дмитро Володимирович звернувся за допомогою до галичан. Він надіслав кілька листів до відомих українських громадських діячів південноукраїнської України. У них висловлювалося прохання знайти видавця, який би погодився друкувати рупівські видання накладом від 600 до 5000 примірників. В одному з листів до Володимира Охрімовича йшлося про налагодження видання брошури “Самостійна Україна”. Д.Антонович просив на першій сторінці вказати місце видання: “Одеса, друкарня Непитайленка. Дерibasівська вул., № 101”, а на другій – “Дозволено цензурою. Петербург, 28 липня 1899 г.” [25, арк. 2-3]. Таким чином він намагався

дезорієнтувати каральні органи царизму. Перша сума за видання — 100 крб. була надіслана разом з листом. Рукописи майбутніх видань мали надходити з Росії також поштою. Переправляти через кордон готову друковану продукцію мали самі рупівці.

Одним з тих галичан, хто відразу зголосився допомогти наддніпрянцям, був Євген Косевич [26, арк. 4-5] — двадцятичотирьохрічний соціал-демократ, визнаний авторитет серед галицької молоді, фундатор видання “Молодої України”. Саме завдяки йому навесні 1900 р. у Львові вийшла «Самостійна Україна» — перше друковане видання РУП. Проте розпочати регулярне видавництво партійної періодику у Львові з багатьох причин так і не вдалося.

Лише на початку 1902 р. у Чернівцях завдяки зусиллям Д. Антоновича, Є. Голицинського, М. Лозинського, П. Канівця, В. Козиненка, Л. Когута та інших вдалося налагодити регулярний випуск рупівської преси. Вже в березні вийшло перше число першого періодичного партійного органу — “Гасла”. Сімнадцять його номерів було видруковано в Чернівцях (дванадцять — у 1902 р. і п'ять — у 1903 р.), десять останніх — у Львові.

Спочатку редакція складалася з двох груп. Одна знаходилася в Києві й займалася безпосередньо написанням статей, формуванням ідеології та стилю видання. До неї входили Д. Антонович, Є. Голицинський, П. Канівець, В. Козиненко. Друга перебувала у Чернівцях і займалася технічною стороною — редагуванням, верстанням тощо. Її очолили В. Сімович і Л. Когут. Найбільше зусиль до виходу видання доклав Дмитро Антонович. “Невтомний “Муха” (Антонович) їхав до Чернівців, щось трохи там посидів, притягнув до діла місцевих українців, поставив на рейки газету та й віз готове число на Україну, залишаючи Черновецьких українців самим управлятися, доки він не повернеться на короткий час знову,” — згадувала дружина одного з членів редакції Н. Романович-Ткаченко [82, с.111].

Трохи згодом обов'язки було розподілено таким чином: організація видання, зв'язки по Наддніпрянщині й за кордоном — Д. Антонович, транспортування через кордон — М. Меленевський і В. Винниченко, агітаційно-редакційна робота — В. Винниченко, Є. Голицинський, К. Голицинська-Лозенко, П. Канівець, М. Ткаченко, М. Матюшенко, В. Козиненко [85, с.109].

Часопис більше уваги приділяв питанням класової боротьби, ніж національним і наприкінці свого існування набрав виразного соціал-демократичного характеру. Найактивнішим дописувачем у ньому був Дмитро Антонович, який публікував свої матеріали за підписами “С. Войнилович” чи просто “С.В.” Багато статей для часопису писав М. Лозинський. Огляд подій в європейському соціал-демократичному русі систематично подавав

М.Русов (криптонім “М.Т-кий”). На сторінках “Гасла” робилися спроби рецензувати праці лідерів світової соціал-демократії, аналізувався робітничий рух на українських землях тощо [84, с.34-38; 117, 1902, № 2, с.1; 117, 1902, № 3, с.2].

Завдяки добре налагодженим зв'язкам Д.Антоновича та О.Скорописа-Йолтуховського на кордоні з “місцевими прикордонними “спецами”, що вміли кожну “контрабанду” — чи то сувої шовків, чи паки книжок — поза спиною вартового перепроваджувати”, часопис регулярно і вчасно надходив до Києва. З відти він розповсюджувався по всіх промислових містах України, потрапляв у глиб села, “на економії та сахарні. І звідтіля долітали до центру голоси: “Дайте ще і ще” [85, с.111-112]. Вдавалося розповсюджувати “Гасло” навіть за мурами в'язниць. Н.Романович-Ткаченко у своїх спогадах розповідала про те, як рупівці крізь дірки в огорожі шпиталю київської в'язниці передавали в'язням перші номери цього видання [85, с.109].

Лідерам РУП не вистачало практичного досвіду для вирішення дедалі нових завдань, що ставило перед ними життя. Слабкість теоретичної підготовки членів партійної верхівки, в тому числі і з національного питання, визнавало і “Гасло”. Проте на його сторінках висловлювалися сподівання на те, що саме преса стане школою політичної боротьби та сприятиме розв'язанню програмних засад партії [106, с.1].

З іншого боку, не усвідомлюючи до кінця теоретичних завдань партійної преси, не розуміючи мети останньої й шляхів її досягнення, побоюючись одноосібно брати на себе тягар відповідальності за формування партійної ідеології, редакція самокритично заявляла: “Ми приступили до нашої праці з певною нерішучістю і згори застереглися, що переважно будемо обговорювати справи практичні...” [106, с.1]. В «Короткому нарисі партійної історії», що вийшов у ювілейному номері часопису «Наш голос», теж вказувалося на те, що «Гасло» мало цікавилось теоретичними засадами діяльності РУП [151, с.278].

Однак часопис, хоч і побічно, все ж таки приділяв увагу національному питанню. У другому номері “Гасла” в загальних рисах подано політичне кредо партії, що полягало у боротьбі за “самостійну, невіддільну Українську республіку робочих мас з усупільненням засобів продукції, націоналізацією землі і диктатурою пролетаріату, властиво, соціалістичну **державу**” (виділено авт.) [117, № 2, с.1]. В іншій статті було сказано про те, що партія бореться за “вільну самостійну Україну з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм” [117, № 2, с.4]. Але вже у п'ятому номері, у вступі до проекту програми РУП, який підготував Київський комітет, зазначалося, що партія визнає основні

Володимир Винниченко

Леся Українка

Борис Ейделман

Сергій Мержинський

принципи й тактику міжнародної соціал-демократії, тому в національному питанні обмежується широким самоврядуванням — “самоуправою краюною і національною для всієї людності Російської республіки”. Як бачимо, гасло “непідлеглої Української держави” було замінено гаслом автономії з окремим представницьким зібранням — соймом, який мав стати “законодавчим органом у внутрішніх справах”, і який би вирішував питання, що торкалися лише “люду, який мешкає на території України” [117, № 5, с.2].

Переважаюча більшість дослідників справедливо вважає, що така заміна гасел і намагання вирішити “українське питання”, не відділяючись від Росії, обумовлювалися багатьма факторами, серед яких головним був той, що в умовах повної політичної безграмотності населення Наддніпрянщини та нерозвиненості української національної ідеї безпосередня агітація за відокремлення України від Росії була б передчасною й приреченою на неуспіх [469, с.38; 150, с.279-283; 285, с.10-12 та ін.]. На наш погляд, не менш важливим був фактор зовнішнього впливу на становлення ідеології партії. Так, редакція “Гасла” звернула увагу на “Проект програми РСДРП”, виданий у липні 1902 р. російською соціал-демократичною організацією в еміграції “Життя”. Її лідер В.Поссе значною мірою вплинув на формування національної ідеології українських есеїстів. У 9 і 10 числах “Гасла” з неприхованим інтересом обговорювався зміст згаданого проекту програми, особливо тієї його частини, що стосувалася перетворення Російської імперії на федеративну народну республіку, до якої входили б національні автономні одиниці, що мали свої історичні особливості. “Жадання більшості населення, вираженого загальним, безпосереднім, рівним і таємним голосуванням”, давало право таким автономіям на повне державне відокремлення [117, № 10, с.28].

Слід зазначити, що навіть ті поодинокі й скупі фрази «Гасла» про шляхи вирішення національного питання були досить важливими для подальшого розвитку партійної думки у цьому напрямку. Вони привертали увагу до існуючої проблеми, окреслювали ймовірні майбутні рамки національної ідеології РУП, спонукали до дискусії в її лавах. Проте національно-радикальна частина РУП, очолювана О.Коваленком, Ю.Колардом і Л.Мацієвичем, вважала, що часопис недостатньо уваги приділяє національному питанню. Вони виступали за збереження гасла “Самоїсної України” і, схиливши на свій бік переважну більшість членів Харківської української студентської громади, спробували створити Першу вільну громаду РУП, що загрожувало єдності партії. Запросивши на нелегальний І-й з’їзд РУП лише прихиль-

ників соціал-демократизації партії, Д.Антоновичу вдалося нейтралізувати “самостійників”. З’їзд належним чином оцінив роботу «Гасла», постановивши збільшити формат та тираж часопису, а редакційному комітету доручив і надалі “проводити свої видавничі справи в такому ж напрямі” [106, с.1].

Поразка “самостійників” суттєво змінила ідеологічну ситуацію та розстановку сил у партії і дала можливість відкрито заявити на сторінках “Гасла” про відмову від “Самостійної України” М.Міхновського через “брак соціалістичного світогляду... і навіть подекуди проривання націоналістичних тенденцій”. Однак тут же вказувалося на те, що “головна засада брошури — ідея Самостійної України має свою вагу” [106, с.4].

Ситуація в Російській імперії невідкладно вимагала збільшення обсягів партійних друкованих видань. В Чернівцях на це сил не вистачало, тому вирішено було перенести закордонну видавничу діяльність до Львова, бо як визнавав Д.Антонович у листі до В.Охрїмовича “без запомочі галичан ми нічого почати не вільні” [25, арк. 3]. У той же час над членами редакції, що перебували у Києві, нависла небезпека заслання до Сибіру. Дізнавшись про це від “невеличкого чиновника з канцелярії губернатора” перед самим арештом, Євген і Катерина Голицинські та Петро Канівець таємно перетнули кордони Російської імперії і вже наприкінці 1902 р. облаштувалися у Львові, де встановили зв’язки з Галицькою соціал-демократичною партією і почали роботу з організації редакційної діяльності [85, с.112]. Туди ж у січні 1903 р. перебрався Дмитро Антонович і очолив редакцію [54, с.107] (останній прибув до Львова із запізненням, тому що займався виходом першого числа “Селянина” у Чернівцях). Олександра Скоропис-Йолтуховського було делеговано до закордонного редакційного комітету у листопаді 1903 р. [469, с.116].

Робота редакції на новому місті пішла жваво. Допомогала революційна атмосфера “західної української столиці”. З Полтавщини, Чернігівщини, Поділля приїздили товариші по партії, які “з перших вуст” розповідали про найвизначніші події на Наддніпрянщині. Особливо багато зусиль у той період до подальшого становлення видання доклала Катерина Голицинська-Лозенко. На своїх плечах вона винесла більшу частину роботи. “Рухлива, метка і завзята до роботи (як бувають завзяті жінки), раз узявшись до діла, вона горіла в роботі, і тому робота горіла в її руках. Редагування, коректа, переклади, листування з численними кореспондентами України — все це на ній, все це поспівало впору, і все це зроблено було надзвичайно акуратно” [85, с.112].

У “львівський період” часопис значну увагу приділяв пропаганді ідей західноєвропейської соціал-демократії. В деякі матеріали

просочувалися думки ортодоксального марксизму. Проте критичувалися його спотворені прояви на російському ґрунті і вказувалося на те, що російські соціал-демократи впадали у “крайню ортодоксію”, проповідуючи неминучість руйнування хліборобської верстви у майбутньому [117, № 3, с.2-3].

В останніх номерах часопису багато публікацій присвячувалося революційним подіям в Україні, особливо селянським заворушенням у Харківській та Полтавській губерніях, очевидно, тому, що його редактор мав тісні зв'язки з партійними комітетами цих губерній. Побачили світ усього 27 номерів газети. Останній номер вийшов за лютий 1904 р.

На думку самих українських соціал-демократів, “Гасло” відіграло важливу роль у формуванні ідеології та організаційної структури РУП [151, с.279]. Проте не всі українські еседеки однаково схвально відгукувалися про часопис. Так, Леся Українка у листі до М.Кривинюка в основному вітаючи вихід нового “червоного” видання, критикувала його за відверте “бернштейніанство”, Найцікавішими у “Гаслі”, на її думку, були дописи із сіл [256, с.330].

З весни 1904 р. замість «Гасла» почав видаватися теоретичний орган РУП — «Праця», що проіснував до осені 1905 р. Вийшло всього 13 номерів. У редакційний комітет нового видання влилися свіжі молоді сили, які принесли в партійну журналістику нові теми й напрями. Поруч з хронікою та оглядами українського життя з'явилося чимало ґрунтовних статей з теорії національного та соціал-демократичного руху. Більше уваги надавалось організаційним питанням і діяльності міських партійних осередків, певної виразності у публікаціях набуло питання тактики майбутньої боротьби українського народу за власні права. В одному з номерів часопису зазначалося: “... Ми виступимо та й виступаємо поруч зі всіма ліберальними й революційними верствами суспільства. Ми виступаємо разом, разом будемо боротися, та ми мусимо ще відтепер пам'ятати, що здобутками боротьби нашої ми будемо ділитися вже не як приятелі, а як завзяті вороги” [189, № 1, с.1].

Рішенням І з'їзду РУП було ухвалено видання спеціального часопису для українського селянства — «Селянина» [106, с.1]. Редколегії “Гасла”, зокрема Д.Антоновичу було доручено організувати комітет для видання цього часопису. “Селянин” побачив світ на початку січня 1903 р. Перше число було вирішено видати у Чернівцях на старій видавничій базі за допомогою В.Сімовича і Л.Когута, наступні тридцять три вийшли у Львові. Офіційним видавцем часопису був М.Ганкевич, а редактором — С.Вітик.

Для продовження видання потрібні були чималі фінанси, яких партія не мала. Почалися пошуки коштів серед заможних

українців. Н.Романович-Ткаченко зазначав, що гроші на газету дав “відомий меценат” з України [85, с.112]. З іншого джерела дізнаємося, що тисячу карбованців на потреби цієї газети рупівцям передав Є.Чикаленко. У своїх “Споминах” він пише: “Задумав я з д-ром Модестом Левицьким подати прохання до міністра внутрішніх справ, щоб дозволили нам видавати тижневик “Селянин”, гадаючи, що коло першої української газети об’єднуються всі українські елементи різних політичних напрямків. Але заходи наші zostалися марними; тоді ж таки я через студентів М.Порша чи О.Скорописа передав партії РУП, здається, тисячу карбованців на видання української газети за кордоном. Досадував я потім на РУПістів, бо вони свою газету теж назвали “Селянином”, що дало привід людям говорити: не дозволили Чикаленку видавати “Селянина” тут, то він видає його за кордоном” [цит. за: 317, с.175-176].

«Селянин», як і «Гасло», багато матеріалів присвячував висвітленню боротьби робітників та селян Наддніпрянщини проти царизму. Найбільшого ворога українського народу редакція часопису вбачала у пережитках відсталого імперського політичного системи: “Знести поки що не цілий капіталістичний лад, а всю ту решту кріпацтва і дикий царат, що стримують правильний розвиток того самого ворожого нам капіталізму, який ми мусимо колись так само знести, як знесем тепер царат і останки кріпацтва” [190, с.2].

Саме в “Селянинові” розпочав публікувати свої оповідання В.Винниченко. Слід звернути увагу на те, що часопис у своїй пропаганді досить часто й ефективно використовував прорахунки царизму у війні з Японією. “Тепер, коли до всього нашого нещастя, що віками тягнеться, спало на нашу голову з ласки панської та царської ще нове страшне нещастя, війна, пора вже нам розпочати справді поправляти свою долю”, — зазначалося в одній із численних критичних статей про російсько-японську війну [110, с.1].

Внутрішньополітичну кризу, викликану воєнними поразками царизму “Селянин” намагався використати для посилення боротьби за національне визволення України. Однак коло національних питань, що розглядалися на шпальтах часопису, залишалося дуже вузьким. На думку історика В.Головченка, редакція останнього своїм першочерговим завданням вважала боротьбу за демократичні права і свободи через створення нелегальної мережі загальноукраїнської селянської організації [285, с.45].

Незважаючи на те, що “Селянин” друкувався за кордоном, через членів партії він розповсюджувався по найвіддаленіших куточках України.

У червні 1903 р. до складу РУП увійшла Українська соціалістична партія (УСП). Остання виникла одночасно з першою, й була дуже схожа на неї, однак більш виразніше окреслювала своє

ставлення до українського питання [314, с.50]. У єдиному часописі УСП “Добра Новина” за вересень-жовтень 1903 р. було зазначено: “Центральні Комітети РУП та УСП, переконавшись, що теоретичні засади і практика партій однакові в своїх головних точках, ухвалили злучити ці дві партії” [127, с.1]. До того ж ці партії об’єднувало прагнення працювати в українському середовищі. Планувалося перед об’єднаним з’їздом опублікувати проєкт спільної програми. Керівники партій домовилися “Гасло” залишити й надалі теоретичним загальнопартійним органом, “Селянин” мав зоставатись органом революційної пропаганди серед сільського люду, а “Добра новина” призначалася для впливу на промисловий пролетаріат [127, с.1].

Варто зазначити, що на початку своєї діяльності УСП не мала власного періодичного органу, й для популяризації своїх ідей використовувала галицьку соціал-демократичну пресу. Так, у «Молодій Україні» щодо національної політики партії зазначалося, що «далекі від шовіністичних поглядів наших народовців-патріотів, ми в польських, російських, німецьких робітниках, що прийшли до класової свідомості, вбачаємо братів і простягаємо їм руку з братерським утиском, домагаючись від них вшанування наших прав» [158, с.218]. У львівській «Волі» за 1900 р. йшлося про те, що у подальшій боротьбі за реалізацію українського питання в Російській імперії діячі УСП поставили за мету здобуття незалежної України, покладаючись на «братерський союз» з польськими і російськими соціал-демократами [116, с.3]. Показово, що майже у всіх партійних публікаціях «соціалістів» наголошувалося на першочерговості здобуття самостійності для українських земель Російської імперії.

«Перший номер друкованого органу УСП “Добра Новина” побачив світ 22 січня 1903 р. у Львові» [126, с.1]. Для кращого розуміння «простим людом Наддніпрянщини» було вирішено друкувати статті не фонетичним правописом, а ярижкою (яка, до того ж, дозволялася царською владою). Досить оригінальним був спосіб розповсюдження видання: воно розсилалося повітовим старшинам поштою в спеціальних конвертах, за адресами, котрі були взяті в губернських адрес-календарях [498, с.646]. Газета активно виступала за національне й соціальне визволення народу. В ній зокрема зазначалося: “Газета, котру ви читаєте... для вас писана, щоб ви знали, що в світі діється і як з тяжкої недолі визволитися..., щоб ми самі собою правили. Щоб ми своїх виборних людей до порядкування становили, а не московських хабарників слухали. Щоб в школах нашої української мови вчили, а не чужої російської. Щоб Україна була сама по собі без царя і пана” [126, с.1]. П.Феденко висловив цікаву думку, ніби УСП намагалася донести

до українських народних мас національну свідомість через пробудження у них розуміння своїх класових інтересів [469, с.16].

Протягом 1903 р. побачило світ п'ять номерів (у трьох книжках) “Доброї новини”. Спарені 4-5 номери видавалися від імені РУП.

Проте співпраця партій тривала недовго. Через кілька місяців, у січні 1904 р., в першому номері газети “Праця” було вміщено заяву ЦК РУП про те, що УСП буде знову виступати самостійно. Вказувалася й причина розходження — різниця у підходах до національного питання та у поглядах щодо шляхів якнайшвидшого “національного усвідомлення українських трудящих мас”. Нещодавні соратники з УСП навіть звинувачувалися у “сполученні соціалістичної програми і шовіністично-національної агітації” [189, с.1]. Український історик В.Колесник, досліджуючи причини розколу, припустив, що керівник УСП Б.Ярошевський, йдучи на об'єднання з РУП, сподівався, що керівництво останньої більш радикально ставитиметься до вирішення українського питання в Російській імперії. Однак, довідавшись, що нові люди, які узурпували владу в закордонному центрі РУП, мають намір провести “чистку” в партії, передусім виключити з неї усіх “націоналістів”, а разом з ними і його самого, не схотів чекати такого безславного кінця власних об'єднавчих зусиль, і через те вирішив сам розірвати домовленість про злиття партій [361, с.87].

Після виходу з РУП УСП не вела активної політичної діяльності, припинила видавництво і проіснувала до початку 1905 р., коли більша частина її членів влилася до лав Польської партії соціалістичної (ППС). Слід зазначити, що керівництву УСП за весь час існування останньої, через надто слабку організацію видавничої бази, не вдавалося налагодити масштабної і активної пропаганди своїх ідей через пресу серед українського населення Наддніпрянщини. “Ця партія, властиво, була надто квола і громадською підтримкою, і впливами”, — писав О.Гермайзе [282, с.78]. М.Меленевський, який допомагав організувати фінансування видавництва УСП до її злиття з РУП, згодом небезпідставно охарактеризував виникнення і діяльність першої як “інтригу ППС, ... правда з революційною метою, але яку ховають, коли показуються перед очима партійних товаришів і робітників” [81, с.132].

Рупівці всіма силами намагалися адаптувати ідеї європейської соціал-демократії, викладені в “Ерфуртській програмі”, до українського життя. Це вимагало значної теоретичної роботи з боку провідних діячів партії, а також обговорення багатьох питань у найширших колах як партійців, так і всього населення через пресу.

На початку 1904 р. в “Праці” зазначалося: “Процес пере-

творення партії, проймання її певним сталим напрямом, саме строго революційно соціал-демократичним, — процес, який визначав минулі роки життя партії., майже закінчений. Партія прийняла певне обличчя, певний сталий характер” [190, с.1]. Проте факти доводили, що газета дещо прикрашала дійсний стан речей. Наприкінці 1903 р. жандармерії вдалося майже цілком знищити найсильніші вільні громади (комітети РУП) — Харківську, Київську та Полтавську. Значних “провалів” зазнали й інші партійні осередки. Було заарештовано майже весь апарат ЦК. Всі видатні інтелектуальні сили партії знаходилися у тюрмах.

27 грудня 1904 р. (ст. ст.), після останнього засідання II (т. з. “невідбутого”) з’їзду РУП, М.Порш провів нараду серед своїх прибічників, на яку запросив й “обласників” Д.Антоновича. Було вирішено відкрити на сторінках “Праці” дискусію з найбільш спірних питань, у тому числі й з національного.

Дехто з істориків помилково стверджує, що після виходу з партії спілчан, в ній «запанували дружня атмосфера і взаємна толерантність» [301, с.41]. Проте внутрішні конфлікти в середині РУП, як і процес визначення стосовно національного питання, не скінчилися. Щоб уникнути нового розколу, ЦК на початку 1905 р. підсилив редакційний комітет «Праці» старими досвідченими кадрами, які працювали у «Гаслі» й «Селянині». Передбачалося, що цей крок допоможе розв’язати всі «спірні питання відповідно до переконань та дійсного складу партії». Керівництво видавництвом було покладено на М.Порша, до редколегії увійшли Д.Антонович і С.Петлюра. Однак перший у зв’язку з революційними подіями в Росії був змушений терміново виїхати на Наддніпрянщину. Редакційними справами тимчасово почав керувати Д.Антонович. Проте йому також невдовзі довелося виїхати до Києва. Редагування партійних органів фактично перейшло до С.Петлюри, якому допомагали П.Понятенко й В.Степанківський [85, с.46-47, 50].

Відома дискусія, що відбулася на сторінках «Праці» між Д.Антоновичем та М.Поршем з приводу «неіснуючого питання» [115, с.2; 228, с.2-6], спонукала до жвавого обговорення шляхів його вирішення в усіх комітетах РУП і навіть вийшла за рамки партії [139, с.19]. Наприкінці весни через внутрішньопартійні негаразди «Праця» почала виходити нерегулярно, і незабаром її видання призупинилося. Ще кілька місяців завдяки зусиллям С.Петлюри продовжував виходити «Селянин» [84, с.50].

Відразу ж після проголошення маніфесту від 17 жовтня видавнича діяльність РУП за кордоном припинилась остаточно, тому що всі есдеки-емігранти, які знаходились у Львові, повернулися на Наддніпрянщину. Виїхали буквально всі, навіть бібліотеку,

редакцію та архів партії довелося залишити на галицького соціал-демократа В.Левинського [84, с.50].

Револуція в Росії, як здавалося, відкривала широкі перспективи перед рупівцями. Покладалися великі надії на легальний партійний друкований орган, що мав видаватися у Києві. З жовтня по грудень у газетах «Народное дело» [158, с.4], «Киевская газета» [148, с.4], «Киевские отклики» [149, с.4] та у журналі «Нова громада» [164, с.65] було оголошено про початок видання щоденної робітничої газети «Праця». Редактором-видавцем мав стати член Петербурзького комітету РУП П.Дятлов. Співпрацювати з редакцією нової соціал-демократичної газети погодилися найкращі українські сили. Так, згоду на співробітництво дала Леся Українка. У листі до родини Кривинюків від 16 грудня 1905 р. вона писала: «Я порядилася провадити огляд заграничної соціалістичної літератури для «Праці». Хоч тої «Праці» ще нема (все з «явочним порядком» заморока), проте треба ж щось підготувати, щоб не уподобатись євангельським «спящим девам» [447, с.60-61].

Труднощі з виданням були пов'язані не тільки з «явочним порядком», про який писала Леся Українка. Все друкарське обладнання й редакційна канцелярія залишилися у Львові. Перевезти їх до Києва можливостей не було, а для заснування нового видавництва потрібні були чималі кошти. Через це М.Порш, уповноважений редакцією, на початку листопада 1905 р. звернувся за фінансовою допомогою до Олександра Русова. У своєму листі до старогромадівця він вказував на те, що майбутня газета буде мати соціал-демократичний характер і «стоятиме на ґрунті автономії України, націоналізації шкіл вищих, середніх і нижчих і рівноправності мов на Україні по всіх урядових і громадських інституціях». Вона буде відстоювати політичні та економічні інтереси не тільки пролетаріату, а й «широких верств працюючих і експлуатованих мас українського народу» [53, арк.2-3]. Далі з листа дізнаємося, що газета «по формі» мала бути популярною і виходити мала щоденно. До роботи в редакції планувалося залучити молоді публіцистичні сили РУП та галицьких соціал-демократів — Ганкевича, Вітика та ін. [53, арк.3]. У своїх нарисах про українську пресу 1905-1906 рр. цю газету згадували В.Доманицький [128, с.58] та М.Оленін [166, с.15-16].

Знайти відомості про те, чи відшукали рупівці кошти на видання київської «Праці», не вдалося. Не вдалося також знайти хоча б пробний номер останньої. Дослідник О.Сидоренко припускав, що газета так і не вийшла через арешт редактора [501, с.61]. Основною причиною невдачі, на наш погляд, була нестача фінансів.

4 листопада 1905 р. український соціал-демократ Антін

Шабленко повідомив Головне управління у справах друку, що він, керуючись маніфестом від 17 жовтня й постановою зборів делегатів від періодичних видань, має намір з 1 січня 1906 р. видавати у Санкт-Петербурзі журнал «Україна». Однак дозволу на це видання він не отримав [501, с.35].

Складності з партійною пресою траплялися і через те, що злагоди в ЦК й у лавах РУП з багатьох питань, особливо з національного, досягти так і не вдавалося. Надії на порозуміння пов'язувалися з II партійним з'їздом. На початку грудня 1905 р. його делегати перейменували РУП в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) та затвердили програму, що відбивала зміни в ній. Але говорити про порозуміння було ще зарано. На з'їзді під час виборів редакції центрального друкованого органу партії на головного редактора самовисунувся В.Винниченко, загрожуючи вийти з партії, якщо його не оберуть. Незважаючи на погрози, під час голосування його кандидатуру було «провалено». Ображений результатами голосування Винниченко покинув з'їзд і вийшов з РУП. Інший її лідер — Д.Антонович повністю проігнорував з'їзд і з кількома своїми однодумцями теж вийшов з партії.

Як засвідчили гарячі дискусії у партійній періодиці, котрі нерідко переходили у міжособистісні конфлікти, наприкінці свого існування РУП так і не спромоглася напрацювати чітких власних теоретичних засад з національної проблематики. В питаннях ідеології панувало «нечуване неучтво, дарма, що поводити партії вважали себе за найортодоксальніших марксистів» — зазначав у своїх спогадах М.Порш [84, с.31-32]. Найголовнішим спірним питанням серед рупівців продовжувало залишатися національне, яке й призвело трохи пізніше до розколу партії.

За весь час існування РУП налагодила видавництво чотирьох часописів (один з них — спільно з УСП), загальна кількість номерів, що побачили світ становила 69. Два видавничих проекти рупівцям реалізувати не вдалося. Найбільше уваги українському питанню в Російській імперії приділялося на сторінках «Доброї новини», «Гасла», та «Праці». В публікаціях, що стосувалися реалізації українського питання в Російській імперії йшлося про розбудову національної освіти, культури та необхідність боротьби за національну автономію України у складі майбутньої демократичної Росії. Лише у «Добрій новині» наголошувалося на першочерговості здобуття самостійності для українських земель Російської імперії.

1.2. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ

Незважаючи на те, що наприкінці 1904 р. РУП уже мала певний досвід політичної боротьби, очевидним був той факт, що вона не витримувала конкуренції з боку РСДРП та ПСР навіть серед українського населення. Годі вже було говорити про підтримку фабрично-заводського пролетаріату та створення мережі діяльних партійних осередків у містах. Такий стан справ змушував лідерів партії шукати нових шляхів до народних мас.

Активізувати визвольний рух у цілому могло тільки організаційне об'єднання з РСДРП, яке дало б можливість використати потужний потенціал останньої. Тому члени Закордонного комітету запропонували однопартійцям повністю відмовитися від гасла “самостійної України”, з яким РУП власне почала своє існування. Логіку “закордонців” кількома роками поспіль досить влучно пояснив О.Скоропис-Йолтуховський, посилаючись на те, що партійна організація серед українського “сільського пролетаріату” не може бути іншою, як тільки українською [208, с.511]. Без згоди на те партійного керівництва Закордонний комітет навесні 1904 р. почав проводити агітацію на користь об'єднання та налагоджувати контакти з ЦК РСДРП.

Проте значна частина рупівців відмовлялася йти “під високу руку РСДРП”. “Ми спочатку хотіли вибитися самі в силу, з якою російська партія мусіла б числитися поважно”, — згадував інший учасник подій — В.Дорошенко [311, с.27].

Дізнавшись про наміри Закордонного комітету, новий лідер РУП — М.Порш об'їхав усі “Вільні Громади” Наддніпрянщини, переконуючи їх членів у доцільності внесення до партійної програми положення про самостійність України. Він не міг допустити, щоб “національна партія залишилася без національної програми” [84, с.41-43].

Різне бачення шляхів вирішення українського питання особливо проявилось під час роботи II (т. з. “невідбутого”) з'їзду РУП, що розпочався 24 грудня (ст. ст.) 1904 р. у Львові. На ньому були присутні 15 осіб — керівники громад РУП та члени Закордонного комітету. В результаті гострої дискусії щодо внесення в Програму РУП положення про майбутню незалежність України “закордонці” в особі М.Меленевського, О.Скоропис-Йолтуховського, Є.Голицинського і К.Голицинської відмовилися визнавати з'їзд правомірним і покинули засідання. 12 січня 1905 р. група згаданих осіб опублікувала відозву “Розлам революційної української партії”, в якій виступила проти поділу пролетарського руху

за національною ознакою та висловила бажання невідкладно “почати переговори з РСДРП про вступ до її лав на правах автономії”. “Інтернаціоналісти” вийшли з партії і оформилися в Українську соціал-демократичну Спілку. Партійний архів РУП, бібліотека й друкарня опинилися в руках спілчан. Тільки завдяки “революційним” діям С.Петлюри та ще двох рупівців вдалося повернути партійне майно [84, с.43]. Так ідейний розкол у РУП через взаємну нетерпимість та амбітність її лідерів переріс в організаційний.

М.Меленевський спочатку напрямки, а потім через В.Крохмала розпочав переговори з меншовиками. Невдовзі вони завершилися входженням “Спілки” в РСДРП під назвою “Український соціал-демократичний союз (Спілка) РСДРП” на правах автономної організації, що “працюватиме серед робітників, які говорять українською мовою” [498, с.582]. Без особливої програми, не маючи ніяких особливих уставних положень, які б регламентували чи обмежували діяльність членів партії, в тому числі і з національного питання, вона власне перетворилася в “майже самостійну організацію” [435, с.130], отримавши в той же час ряд переваг.

Організаційно об’єднавшись із загальноросійськими еседеками, спілчани отримали можливість використовувати їх інфраструктуру в українських губерніях, що надало їм переконливий вплив на село порівняно з осередками РУП. На початку “Спілку” підтримували лише окремі нечисленні громади, а великі — Київська, Харківська, Одеська, Катеринославська — ортодоксальних рупівців. Проте поступово вона втягувала в сферу свого впливу все нові й нові райони. Вже на початку 1906 р., об’єднавшись з Південноросійським бюро РСДРП та перейнявши його функції, вона стала ще більш активно боротися з УСДРП за вплив на українські маси, проголошуючи останню “дрібнобуржуазною” та “націоналістичною” партією. Агітація мала шалений успіх, і вже навесні у “Спілку” влилася більша частина Лубенської організації УСДРП. Згодом до її місцевих осередків перейшло багато українських еседеків з Київської, Чернігівської, Полтавської, Волинської та Подільської громад. За даними ЦК, восени 1906 р. у партії налічувалося понад 5 700 осіб (для порівняння: в УСДРП у той час було майже у два рази менше — близько 3 000 осіб). Такий “тил” дав можливість спілчанам провести до II Думи від Південно-західних губерній 14 своїх депутатів (УСДРП зуміла провести лише одного). Ці факти незаперечно свідчили про те, що об’єднання з РСДРП пішло на користь “Спілці” і було тактично правильним на той час, оскільки дало можливість останній значно посилити вплив на маси та збільшити її вагу серед інших політичних сил Російської імперії.

Спостерігаючи за успіхами своїх недавніх однопартійців, лідери УСДРП почали теж всерйоз думати про об'єднання з РСДРП. Про це свідчив цілий ряд статей у партійній пресі (докладно про це див. у розділі III). Однак момент був упущений, і можна з повною категоричністю стверджувати, що питання про входження УСДРП до складу РСДРП у 1906-1907 рр. було зняте саме з ініціативи загальноросійських еседеків і не тому, що українські еседеки трималися за свої особливі національні вимоги — політичну автономію України та федеративний устрій РСДРП. Вирішальним було те, що в ці роки УСДРП як організація, як політична величина мала незначну політичну вагу та кредит довіри серед населення України. На це вказував зокрема і безпосередній учасник подій Арнольд Ріш [435, с.130].

Проте тактика спілчан мала і свої негативні наслідки. Поставившись легковажно до небезпечних централістських принципів партійного будівництва в РСДРП, партія поступово втрачала свої національні риси, які відрізняли її від загальноросійської соціал-демократії. В першу чергу це стосувалося мови. В офіційних документах та у виданнях дедалі частіше переважала російська. Спілчани все більше почали піддаватися пануючому серед меншовиків національному нігілізмові. Ситуація, що склалася, призвела до того, що партійний лідер М.Меленевський на IV з'їзді РСДРП виступив із заявою про те, що “український пролетаріат повністю зросійщено”, тому спілчани мусять самі вчити його української мови [81, с.133].

Згодом “Спілка”, внаслідок напливу з РСДРП зденационалізованої й інонаціональної інтелігенції та через об'єднання з міськими організаціями російської партії, почала втрачати свій національний характер, припинила користуватися українською мовою і врешті перетворилася на крайову організацію останньої, втративши свою назву й національно-організаційну основу [198, с.261-262].

З січня 1905 р. “Спілка” почала видавати у Львові свій друкований орган — газету “Правда”, що за характером публікацій була дуже схожою на рупівського “Селянина” і друкувалася спочатку фонетичним правописом, а потім перейшла на “ярижку”, яка дозволялася російською владою. Всього вийшло 25 номерів часопису (четвертий і п'ятий були здвоєні, шостий, сьомий і восьмий — строєні) [189]. Видавцем був М.Ганкевич, за редактора підписувався С.Вітик. У згаданому виданні автору не вдалося знайти жодної статті, яка була б присвячена національним проблемам. У переважній більшості матеріалів йшлося про події російсько-японської війни та революції 1905 р. Також були вміщені матеріали, в яких висвітлювалася політична платформа соціал-демократів. Зокрема, у статті “Хто такі соціально-демократи” спілча-

ни заявляли, що вони є частиною РСДРП, яка прагне об'єднати усіх робітників Російської імперії у боротьбі за соціалістичний лад [189, № 2, с.2]. Головною метою українських есдеків у статтях “Чого нам треба – чи Земського Собору чи Всенародної Конституційної Ради” [189, № 3, с.2] та “Чого хоче Соціяль-демократична Робітнича Партія для селян?” [189, № 6-7-8, с.3] проголошувалося встановлення на теренах Російської імперії демократичної республіки, в якій усі гноблені нації будуть жити вільно. Літературна частина представлена кількома україномовними віршами П.Розвій-Поля і художнім нарисом “Петербурзька неділя” [189, № 6-7-8, с.3-4].

1 квітня 1905 р. у Львові побачив світ перший примірник спілчанського часопису “Листок Правди”. Видавцем був М.Ганкевич, за редактора підписувався С.Вітик. Усього вийшло шість чисел газети (випуски не нумеровані) [154]. Друкувалася фонетичним й етимологічним правописами. Національна проблематика на її сторінках висвітлювалася слабко, а “українська фізіономія” видання було такою ж, як й у вищезгаданій “Правди”. Деякі матеріали засуджували єврейські погроми, зокрема автор статті “Про йеврейські погроми” всю вину за організацію останніх склав на царський уряд [154, 8 юня, с.2]. У наступному числі газети був надрукований матеріал, в якому пропагувалися переваги безкласового суспільства, де всі нації матимуть рівні права [154, 20 юня, с.1].

Спілчанин А.Ріш в “Очерках истории украинской социал-демократической “Спільки” стверджував, що її національна програма нічим не відрізнялася від відповідної програми російських соціал-демократів, бо перша, власне, стала частиною останньої [435, с.127]. До такої ж думки схиляються й інші українські дослідники [напр.: 402, с.30-35]. Проте проаналізувавши публікації ідеологів спілчан у пресі протягом 1905-1906 рр. (докладний аналіз див. у розділі III), ми не можемо з цим погодитися. Партія повністю втратила власні національні орієнтири лише після серії арештів і провалів на початку 1907 р., а також через вплив з РСДРП зденационалізованих та інонаціональних елементів після об'єднання з її міськими організаціями, як зазначалося вище.

До початку 1908 р. всі лідери партії, які залишилися на волі, змушені були емігрувати. За кордоном зусиллями М.Меленевського й М.Русова були створені так звані “закордонні групи” “Спільки”. Розуміючи виключне значення преси для відновлення партійної організації, М.Меленевський розпочав роботу по відродженню “Правди”. В липні 1908 р. він приїхав на Наддніпрянщину й отримав повноваження від Вінницької та Бердичівської організацій для себе і Л.Троцького на видавництво газети [498, с.583].

Іван Стешенко

Павло Тучапський

Віктор Крохмаль

Віра Крижанівська-Тучапська

18 січня 1909 р. у Києві відбулася конференція “Спілки”, в якій взяли участь представники від місцевих і закордонних осередків. Одним з основних питань, що розглядалися на ній, було питання про партійну газету. Через помилкове уявлення пересічних спілчан про більшовицьку на той час орієнтацію Л.Троцького конференція виступила проти визнання “Правди” “обласницьким” органом партії й запропонувала делегувати ці функції меншовицькій газеті “Голос соціал-демократа” [498, с.583]. Таке рішення зруйнувало всі плани М.Меленевського щодо партійного видавництва, і він доклав чимало зусиль, щоб його відмінити, проте марно.

Згодом М.Меленевський заснував у Цюріху, Відні, Женеві та Парижі так звані “групи допомоги”, намагаючись таким чином відродити “Спілку” як самостійну організацію. Літом 1909 р. з його допомогою вдалося видати єдиний номер “Известий українського союзу”. Редакторами цього видання були А.Мартинів і Ф.Дан. У 1911 р. Меленевський опублікував у газеті УСДРП “Наш голос” звернення до членів “Спілки” та УСДРП із закликом до об’єднання під заголовком “До роботи через єднання” [96, с.503]. Мотиви для об’єднання були банальними: “відсутність конструктивних стосунків з РСДРП”. Проте даний задум не був реалізований через припинення “Спілкою” будь-якої діяльності.

Досліджуючи становлення періодики “Спілки”, варто, на нашу думку, звернути увагу на дуже близький за ідеологічною спрямованістю до її видань, перший україномовний сатиричний журнал Наддніпрянщини — “Шершень”, що видавався колишніми членами “Групи українських соціал-демократів” (далі: Групи УСД) Іваном Стешенком та Лесею Українкою. Остання під псевдонімом “Лука” та криптонімом “Л.У.” надрукувала у ньому більше десятка сатиричних творів, серед яких “Практичний пан”, “Пан політик”, “Легенда”, “Пан народовець” та інші [241, с.6.; 242, с.3; 243, с.3, 6], в яких новими гранями засяяв талант відомої української поетеси.

Вірогідно на ідеологічну спорідненість видань “Спілки” і “Шершня” вплинули тісні контакти їх видавців. Головні ідеологи перших (П.Тучапський і К.Арабажин) та видавці останнього (І.Стешенко й Л.Українка) товаришували давно й почали співпрацювати ще на початку 90-х рр. XIX ст. Входячи до “наймолодшого гуртка драгоманівців”, що діяв у Києві з 1888 р. по 1896 р., вони налагодили контакти з редакцією друкованого органу Русько-української робітничої партії — “Народ” і поширювали його серед наддніпрянських українців [466, с.112].

На початку 1896 р. майбутні спілчани П.Тучапський, К.Арабажин та П.Канівець увійшли до заснованої І.Стешенком і Л.Ук-

раїнкою Групи УСД. Навесні 1899 р. зав'язалися тісні стосунки між останньою та “Групою сільських робітників соціал-демократів Київської губернії”, очолюваною майбутнім спілчанином М.Меленевським [286, с.13]. Інтеграційні процеси в українському соціал-демократичному середовищі дозволяли сподіватися на об'єднання у майбутньому в одну партію на основі Групи УСД. Проте через арешти (були заарештовані М.Меленевський, І.Стещенко та ін.) та внаслідок притаманної на той час всьому українському рухові гуртківщини таке об'єднання не відбулося.

Можна припустити, що після розколу РУП у грудні 1904 р. і оформлення Української соціал-демократичної спілки в окрему політичну силу намітилося нове зближення між колишніми товаришами. Після припинення діяльності Групи УСД у 1903 р. І.Стещенко нетривалий час був членом Української демократичної партії. Проте після її злиття з Українською радикальною партією вийшов з неї [498, с.584] і знову зблизився з українськими соціал-демократами. Матеріали архівних фондів переконливо свідчать про використання активістами «Спілки» протягом 1905-1907 рр. “Бібліотеки українських соціал-демократів”, що видавалася Групою УСД [17, арк. 77-78; 37, арк. 19]. Факт співпраці члена редколегії журналу “Шершень” — київського художника В.Різниченка з РСДРП (до якої входила і “Спілка”), теж вказує на близькі стосунки між ними. Так, наприклад, він створив цілий ряд гострих карикатур спеціально для “Іскри” — центрального видання РСДРП. З іншого боку, на сторінках «Шершня» неодноразово друкувалися твори членів РСДРП М.Яковлева та В.Тихачека [304, с.453-455]. Текстологічний аналіз статей у спілчанських “Правді”, “Листку правди” з одного боку та у “Шершні” з другого — теж дає підстави стверджувати про ідеологічне “братерство” цих видань, особливо у національному питанні.

Висновки про близькі стосунки спілчан з редакцією “Шершня” можна зробити, проаналізувавши листи Лесі Українки, — найдіяльнішої учасниці творення цього першого соціал-демократичного гумористичного часопису, — до своїх товаришів і членів родини. На той час вона, продовжуючи вважати себе українською соціал-демократкою, до жодної з існуючих політичних партій себе не відносила. В листі до Ф.Волховського поетеса писала, що не може повністю погодитися з програмами соціал-демократичних організацій Наддніпрянщини і має певні застереження щодо їх діяльності. До того ж додала: “по натурі я, властиве, “Wilde”, тобто дика, і з організаціями входжу завжди в оригінальні відносини “союзника” скоріш, ніж члена” [259, с.354]. В листі до М.Павлика вона повідомляла, що залишаючись соціал-демократкою в душі, через свій свободолюбивий характер, не бажає бути залеж-

ною від будь-яких комітетів чи партій [257, с.57]. Разом з тим, поетеса також зазначала, що не погоджується з поглядами на українське питання російських соціал-демократів і їхнього партійного видання — газети “Іскра” [259, с.354].

Про національний сентимент Лесі Українки свідчить той факт, що вона була проти тих публікацій, які, на її думку, попирають національні почуття українців. В листі до О.Кобилянської поетеса висловила обурення пародією О.Маковея “У тієї Катерини” на поезії Т.Шевченка: “Це справжній корчемний гумор, як йому не сором?” [258, с.159].

На дуже близькі стосунки між Лесею Українкою і головним ідеологом «Спілки» П.Тучапським вказує дослідниця А.Диба [306, с.44-47].

Дозвіл на видання “Шершня” було одержано 18-19 грудня 1905 р. Перший його номер обсягом в один друкований аркуш передбачалося випустити наприкінці того ж року. Проте з об’єктивних причин він вийшов лише 7 січня 1906 р. Незважаючи на те, що зміст видання, як зауважив цензор, був “ хоч і тенденційним, однак на кримінальне покарання не заслуговував”, на час запровадження воєнного стану в Києві його продаж був заборонений [13, арк. 2].

За видавця журналу підписувався В.Лозинський, офіційними організаторами-редакторами були О.Коваленко, І.Стешенко та І.Федорченко. Значно впливали на ідейну спрямованість цього видання художники В.Різниченко, І.Бурячок, О.Сластьон, Ф.Красицький.

У редакційній статті, що була вміщена у першому номері, представлено політичне кредо журналу: “Не подарує наш “Шершень” і тим, хто, піднімаючи прапор свободи та волі, несуть під ним національну ворожнечу і вихваляють, падаючи навколішки, акти насильства та облуди” [193, с.2]. На обкладинці журналу відомий український художник Фотій Красицький — внучатий небіж Т.Шевченка та близький товариш І.Франка і Лесі Українки подав символічний образ України — дівчину в українському національному вбранні, якій робітник через пролом у фабричній огорожі подає червоний прапор з гаслом: “1906 — Воля”. На задньому плані малюнка зображені робітники, які загинули у боротьбі за свободу [239, с.1]. Стаття “Новорічна розмова”, що була вміщена у цьому ж номері, починається словами: “З новим роком, з новим щастям, громаде вільної України» [230, с.2].

Журнал відзначався високим мистецьким та поліграфічним рівнем. До співпраці на шпальтах “Шершня” редакція намагалась залучити кращих художників та літераторів України. Так, наприкінці 1905 р. з пропозицією про співробітництво вона зверну-

ім буде свобода в гаданні", — "не дірдемо!"
ну, із чого розуми... Взявши чужу
мудрість буде багато цікавого, що в
запропонованій газеті зовсім нема.
Українська газета буде дві: ~~одна~~ одна
одна має бути під назвою Соціал-демократична,
або газетка в редакції в ході в ~~в~~ ~~в~~ ~~в~~ ~~в~~
всім редакційні партії (Піпінська, Іванова,
Лопушевська, Зрешко), а в одній буде
завдання відмінне. Друга газетка має
бути соціал-демократична, і ~~з~~ ~~з~~ ~~з~~ ~~з~~ ~~з~~
Ванка Р. У. Н. Вся це просять одної
газети — для народу, чужою популяр-
ної і легкою на мові тільки
інформаційний народ що не ~~з~~ ~~з~~ ~~з~~ ~~з~~ ~~з~~
на світі і без всякого партійного на-
ряду. Моя думка як Морозова Кисельова.
В організації все власноруч ~~лі~~ ~~лі~~ ~~лі~~ ~~лі~~ ~~лі~~
Степанко, Лев. Про поїздку до
Праги Лев не має ніякої напевно.
Характер і здоров'я теж; ~~не~~ ~~не~~ ~~не~~ ~~не~~ ~~не~~

Фрагмент листа Лесі Українки до сестри Ольги
від 23 листопада 1905 р., в якому йдеться про перше
україномовне соціал-демократичне видання Наддніпрянщини

лася до О.Маковея й І.Франка [292, с.12]. Трохи згодом до редакції надіслали свої твори В.Самійленко, А.Кримський, І.Нечуй-Левицький, О.Олесь, М.Коцюбинський та ін. Значну частину журналу займали роботи українських художників І.Бурячка, В.Різниченка, О.Сластьона. Ф.Красицького, С.Светославського та ін. До роботи в журналі були залучені також російські художники В.Тихачек й М.Яковлев.

Не зважаючи на свій відвертий соціал-демократичний “присмак”, журнал завдяки широті охоплення подій і представництву кореспондентів з найвіддаленіших куточків України відразу ж став органом загальнонаціональним. Його тематика була розмаїтою. Переважали дотепні й влучні сатиричні твори на членів Державної думи і царських міністрів, що вражали своєю злободенністю. На всіх малюнках переважав червоний колір революції.

На сторінках видання невідомим автором під псевдонімом “Чміль” велася рубрика “Про українську печать”. У ній щиро віталася поява “людських часописів, писаних рідною мовою і перейнятих любов’ю до рідного краю”. Проте гострим пером викривалися численні недоліки молоді української преси. Автор висміював її за те, що вона “доки подолає одну препону, то й вироста друга, і знову, значить, халепа!” Звертаючись до українських журналістів, “Чміль” в алегоричній формі заявляв, що буде боротися з недоліками української періодики “методами хірургії” і просив не ображатися, “бо людська печать навіть при волі потребує такого лікування” [231, с.2]. Відстоюючи право на власну точку зору щодо майбутнього України, бачачи її у складі оновленої та демократичної Російської федерації, автор від імені усієї редакції журналу відкидав монополію на “любов до неньки-України” з боку “національно-свідомої преси” і заявляв: “Ви любите Україну, і ми, шершні, її любимо, ви хочете їй шастя, і ми хочемо” [231, с.2].

У другому номері журналу був опублікований некролог Роману Сембратовичу — редактору українського часопису “Ruthenische Revue”, що виходив у Відні в 1903-1905 рр. У ньому було дано високу оцінку діяльності покійного, який за часи життя “багато дозодив своїми писаннями про український народ різним Бідоносцевим... і відхилив перед Європою ту густу заслону, якою уряд російський пильно закривав нашу націю” [167, с.2].

Кілька аналітичних статей журналу були присвячені першій загальноукраїнській газеті «Громадська думка». Їй же присвячено малюнок В.Різниченка “Мрії і дійсність”, вміщений у першому номері цього видання [123, с.7; 222, с.2]. Газету критикували за “вітхозавітні” ідеї переоблаштування суспільного життя в Російській імперії та за те, що, пропагуючи реформи, які прово-

дилися в країнах Західної Європи, вона не бачила їх рушійної сили — класової боротьби.

Зовсім інакше сприйняла редакція “Шершня” появу полтавського “Рідного краю”. Автор статті “Про українську печать”, що була надрукована у п’ятому номері журналу, вважав, що цей щотижневик “таки згодом приведе обрусілу полтавську інтелігенцію до справжнього рідного краю... Але ж ця робота тяжка, і в національному смислі робітникам часопису прийдеться поробити чимало” [243, с.2].

“Шершень” щиро вітав появу у Відні українського журналу “Ukrainische Rundschau”, який заступив у 1906 р. “Ruthenische Revue”, і висловлював сподівання, що він оборонятиме інтереси “всієї нашої землі — України” [247, с.2]. Цікавими були рубрики “Повідомлення”, “Політичний огляд”, “Провінціальні чудасії”, “Телеграми”, “Театр і музика”, “Загадки”, “З життя політичних партій” та ін.

Сатиричний малюнок у “Шершні” став своєрідною новою мовою, художньою формою вираження гострої суспільної критики існуючого самодержавного ладу. Цей новий для української преси жанр дав можливість в особливому ракурсі проявитися українській видавничій культурі. Художня сатира журналу активно впливала на суспільно-політичну думку в Україні, про що свідчила конфіскація багатьох малюнків. Так, були конфісковані малюнки у № 16, 22, 25, що стало причиною появи здвоєних номерів “Шершня” (№№ 16-17; 22-23; 25-26).

Багато алегорій у малюнках журналу були запозичені з української історії. Так, на титульній сторінці п’ятого номера художник зобразив сплячого козака — символ сили українського народу, під головою якого лежить розкрита книга — “Історія України”. Над козаком навколішках стоїть молода дівчина, що символізує Україну. Вона подає козаку яблуко — символ історичної правди, знання та істини. За дівчиною стоїть старий кобзар — символ мудрості народної. З-за пагорбу виринає молода жінка в ошатному вбранні, що символізує Волю.

На обкладинці шостого номера журналу зображено двох козаків. Перший — молодий із шаблею, червоним прапором та пістолем розправив груди назустріч вітру — символізує майбутнє України, другий — літній, з бандурою — її славне минуле.

Власники “Шершня”, що фінансували його видання, не поділяли “революційні” погляди редакції. Неодноразові непорозуміння між першими й останньою призвели до редакційного розколу, й з вісімнадцятого номеру журнал перейшов до рук “спілки пролетарів”. Фактичним редактором його став І.Стешенко. Проте без фінансування протриматися “Шершню” вдалося недовго.

Останній, здвоєний 26-27-й номер вийшов 14 липня. Хоча нормальній роботі редакції вкрай заважала жорстка цензура з боку влади, безперечно, головною причиною самовільного припинення виходу журналу був брак коштів. Передбачаючи можливість заборону видання, редакція в особі секретаря О.Коваленка ще 14-15 квітня 1906 р. отримала свідоцтво на право видання аналогічного сатирично-гумористичного тижневика "Чміль", однак через відсутність коштів він так і не побачив світ.

За час свого існування Українській соціал-демократичній спілці вдалося налагодити видавництво трьох часописів, загальною кількістю 32 номера. Вийшло також 27 чисел з дуже близькою до спілчанської ідеологією, соціал-демократичного щотижневика "Шершень". Один видавничий проект реалізувати не вдалося. На сторінках видань лише побіжно розглядалися теоретичні проблеми реалізації українського питання в Російській імперії. Автори статей бачили майбутню Україну в складі оновленої демократичної соціалістичної Російської федерації з широкими самоврядними правами.

1.3. ПРЕСА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ

Скликаний у грудні 1905 р. за ініціативою М.Порша, С.Петлюри та Д.Антоновича II з'їзд РУП поклав кінець офіційному існуванню останньої та проголосив створення на її основі Української соціал-демократичної робітничої партії. На з'їзді було задекларовано рівні права усіх націй та збереження у партійній програмі вимоги національно-територіальної автономії України [87, с.253].

На початку 1906 р. у Харкові групою Антоновича було зроблено спробу видавати щотижневик “для сільських робітників” — “Воля”. 4 лютого на 20-ти сторінках вийшов пробний номер “Волі” з підписом “видає Д.Антонович” [19, арк.33] (харківський дослідник В.Головченко вказував на те, що він побачив світ у грудні 1905 р. [286, с.10]). Активну участь у підготовці до друку першого номера взяв студент Харківського університету Б.Мартос [20, арк.40]. У газеті, що була досить великих розмірів, не було жодного слова про автономію України. Більше того, автори статей зверталися до українського читача “Росіяне” [162, с.4]. Сигнальний примірник “Волі” відразу ж потрапив до рук поліції. Власник й директор друкарні, в якій мала виходити газета, Петров, ознайомившись з її змістом, відмовився друкувати весь тираж. Щотижневик так і не потрапив до читача [21, арк.41].

23 листопада 1905 р. Антін Шабленко подав чергову заяву, цього разу на ім'я міністра внутрішніх справ, у якій зазначив, що з 1 січня 1906 р. він має намір видавати у Санкт-Петербурзі українською мовою літературно-політичний та популярно-науковий щомісячний журнал соціал-демократичного спрямування «Вільна Україна». Такий дозвіл було отримано. Співредактором журналу, окрім Шабленка став Іван Личко [110, с.1]. Фінансував видання, головним чином, сам А.Шабленко [84, с.54-56]. Його спарені перший та другий номери вдалося видати лише в лютому. Поява легального періодичного органу дала змогу винести на розсуд рядових членів партії, а також українського громадянства різні точки зору з питань, що продовжували дискутуватися в УСДРП. Так, перша книжка «Вільної України» містила діаметрально протилежні своїми поглядами на вирішення національного питання статті П.Стебницького (псевдонім П.Смуток) «Краєва автономія України» та К.Арабажина (криптонім К.Не-я.) «Дещо про націоналізм та соціалізм». Ними і розпочався новий раунд дискусій між “автономістами” й “обласниками”.

П.Стебницький у своїй статті кілька разів називав автономні утворення, що постануть, на його думку, в майбутньому на тере-

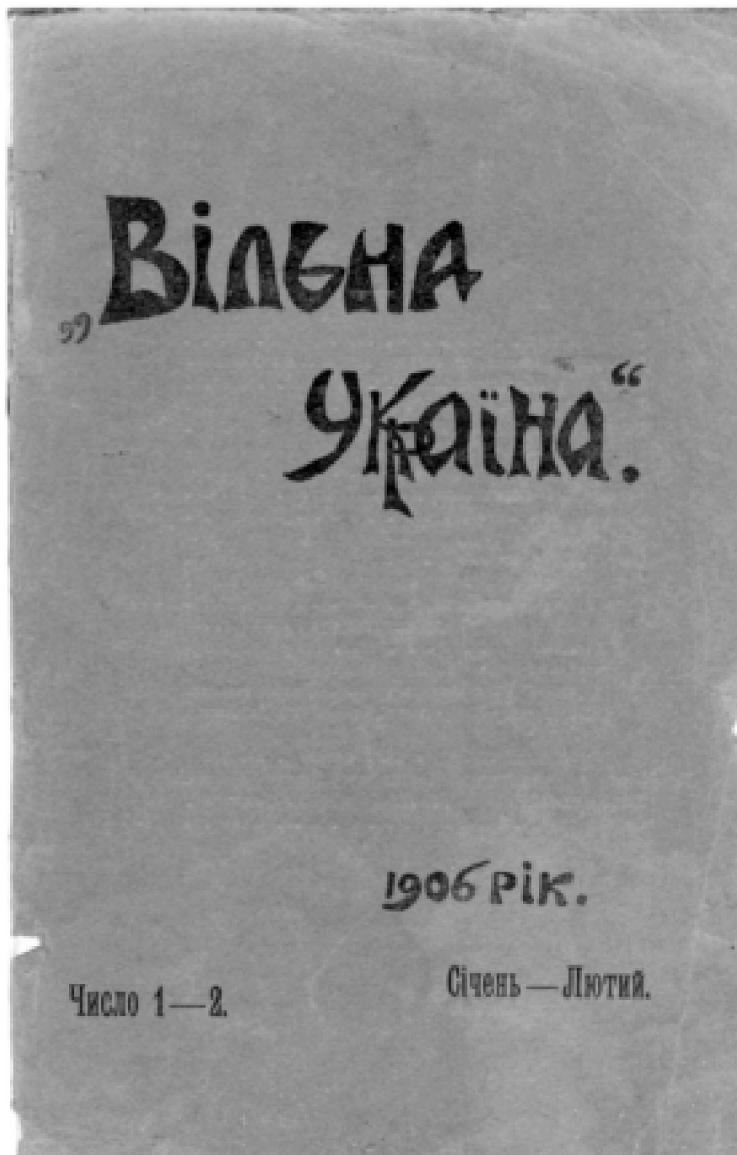
нах Російської імперії, “країнами”. Така відверта постановка питання викликала гучний резонанс у соціал-демократичному русі та зливу звинувачень УСДРП у “буржуазному націоналізмі”. Це змусило редакцію журналу устами М.Порша у третьому номері публічно відмежуватися від цієї статті, а разом з тим і від викладених у ній поглядів на майбутню автономію [111, с.17].

Зовсім протилежні думки на майбутнє України висловлював ветеран української соціал-демократії, “обласник” К.Арабажин у своїй статті “Деяко про націоналізм та соціалізм”. Автор не сприймав націоналізм, який, на його думку, існував не завжди, а “виліз з ідеї народностей Шеллінга і, особливо, з теорії Гегеля про «світловий розум», що проявляється ступенями в кожній нації” [147, с.89-92].

Антін Шабленко запросив до співробітництва у “Вільній Україні” Лесю Українку. Журнал дуже сподобався останній. В листі до сестри Ольги вона писала, що задоволена виходом часопису соціал-демократичного напрямку [258, с. 158-159]. На одному із засідань ЦК УСДРП було вирішено перетворити «Вільну Україну» на центральний теоретичний орган партії. Для підсилення його редакції до Петербурга було направлено М.Порша, С.Петлюру та В.Понятенка. Петербурзький комітет схвально сприйняв рішення ЦК. Єдиним противником цього був К.Арабажин. Довго протриматися «Вільній Україні» теж не судилося. Третій та спарені п'ятий-шостий номери були конфісковані. На сторінках «Громадської думки» було надруковано звернення редакції до читачів такого змісту: «Дякуючи тяжким репресіям «ліберального» міністерства п. Столипіна проти вільного, незалежного слова друкарського..., [редакція] не має можливості випускати в світ у свій час чергових чисел журналу» [122, с.4].

В 1906 р. соціал-демократами було зроблено ще одну спробу видання легальної щоденної газети у Києві — «Селянина», редактором-видавцем якої мав стати Д.Рижий [500, с.34] (вірогідно, це був псевдонім, однак кого саме — встановити не вдалося через те, що архівних матеріалів щодо даного видання не знайдено). Робилися й інші спроби видрукування легального партійного органу в українській столиці, проте всі вони були марними.

20 квітня 1906 р. українські соціал-демократи у Санкт-Петербурзі отримали дозвіл на видання щотижневої газети «Голос робітника». Однак не вдалося випустити жодного її номера, оскільки редактор-видавець П.Понятенко був змушений переховуватися від влади, що хотіла притягнути його до кримінальної відповідальності за редагування третього номера «Вільної України». Така ж сама доля спіткала літературно-сатиричний двотижневик «Ціп», редактором якого мав стати А.Шабленко [500, с.26, 38].

Титульна сторінка першого соціал-демократичного журналу Наддніпрянщини «Вільна Україна»

З 27 травня 1906 р. в Києві двічі на тиждень почала виходити партійна газета “Боротьба” — орган київської групи соціал-демократів, редактором-видавцем якої став Микола Стаховський [100, с.1]. Газета критикувала політику кадетів, діяльність Державної думи, закликала до виступів проти самодержавства, за об’єднання робітників у професійні спілки і ради безробітних. Більше за всіх у «Боротьбі» друкувалися А.Жук, М.Шраг, С.Ковалевський, Л.Ковалів. Поряд із статтями соціал-демократів публікувалися матеріали відомих літераторів та громадських діячів, організаційно не пов’язаних з партією, — С.Єфремова, В.Самійленка, А.Ніковського. Перший і четвертий номери, в яких містилися передові статті, що різко засуджували дії уряду, було конфісковано. За весь час існування газети вийшло лише чотири її номери (другий та третій — спарені). Після цього її було заборонено, а редактора-видавця засуджено до року ув’язнення «ввиду вредного и тенденциозного направления газеты» [12, арк.258; 11, арк.1-2; 17, арк.105].

22 березня 1907 р. у Петербурзі з’явилося перше число “Нашої Думи” — органу Петербурзького осередку УСДРП, який редагував Дмитро Донцов [160, с.1]. Газета мала виходити двічі на тиждень. До редколегії увійшли відомі соціал-демократи К.Арабаджин, В.Мазуренко, Л.Мацієвич, А.Шабленко, М.Прилуцький. 25 березня побачив світ другий номер, після якого газету було заборонено, а редактора відано під суд [318, с.206].

Незважаючи на те, що редакція газети пропрацювала лише тиждень, вдалося багато чого зробити. В Державній думі було закріплене місце за власним кореспондентом видання. Два депутати від України — Вовчинський і Федорів почали активно співпрацювати з редакцією, вміщували на сторінках часопису цікаву й свіжу інформацію про діяльність Думи та соціал-демократичної фракції у ній, подавали звістки з провінції. У газетних статтях лунали заклики до українських депутатів голосувати за те, щоб “кожен край сам порядкував і заводив такий господарський лад на землі, до якого він звик... бо се хатня справа кожного краю” [161, с.3]. У першому числі було опубліковано “відкриту заяву про землю” українських соціал-демократів до думської земельної комісії, в якій зазначалося про націоналізацію усєї землі та передачу її крайовим органам самоврядування [159, с.2]. Тираж газети відразу ж сягнув 5 000 примірників. Незважаючи на те, що поліція мала намір конфіскувати обидва номери, до її рук не потрапило жодного примірника. В цьому певною мірою була заслуга адміністратора видання А.Шабленка, який часто навіть ночував у друкарні й так “витранспортовував “Нашу Думу” на провінцію, що коли поліція приходила конфісковувати [тираж]

до друкарні, вона вже не знаходила там ні “Нашої Думи”, ні тов. Ш-ка”, — згадував трохи пізніше Д.Донцов [125, с.384-387]. Видавці періодичних видань нерідко йшли на хитрість: домовлялися з директором друкарні, що буде надруковано, наприклад, 1200 примірників, а в звіті цензору вказували наклад у 200 примірників. Після того як цензура, розглянувши матеріали, видавала наказ конфіскувати видання, замовники таємно вилучали більшу частину продукції, а на вказані 200 примірників накладався арешт [22, арк.82].

В той же час у Полтаві почала виходити газета “Соціал-демократ”, одним із співредакторів якої був А. Жук [502, с.130]. Перше число її побачило світ у середині лютого накладом більше ніж 2000 примірників. Виходила вона два рази на місяць. Статті до перших номерів були підготовлені виключно силами Полтавського комітету [453, с.401]. Цікаві змістовні матеріали та “модна” назва газети відразу ж привернули увагу читача, і в лічені місяці “Соціал-демократ” став популярним по всій Україні. Тому ЦК партії почав допомагати редакції “засобами і співробітництвом”. Останні номери вийшли накладом понад 3000 примірників й у збільшеному розмірі. Пізніше партійний орган “Наш голос” писав, що “Соціал-демократ” відгукувався на пекучі потреби життя, добре розходився і був дуже корисний партії, обслуговуючи майже всі її організації [182, с.388-390]. Про це також свідчать документи поліцейських відділів усюю Україною, що вилучали цю газету у значній кількості. Наприклад, під час обшуку в квартирі соціал-демократа Д.Августовича, який належав до партійного осередку м. Острога Волинської губернії, було знайдено п’ятдесят примірників п’ятого номера “Соціал-демократа” за 1907 р. [15, арк.1-3], у міщанина І.Воловика — жителя Харкова — 27 липня того ж року було знайдено двадцять один примірник другого, третього, четвертого і п’ятого номерів “Соціал-демократа” [18, арк.420]. Найбільше газет — 550 примірників було вилучено під час обшуку у В.Садовського навесні 1907 р. [216, с.11]. В квітні 1907 р. багато екземплярів газети було продано зокрема у Кам’янець-Подільському [140, с.3].

Деякі осередки УСДРП мали гектографи, що давало змогу видавати прокламації і відозви, а також власну періодику. Такою можливістю користувався ряд організацій Чорноморського комітету [16, арк.19], Острозький комітет [14, арк.1-3], а Чернігівський мав навіть власну друкарню [286, с.11]. Незважаючи на це, брак агітаційної літератури відчувався по всіх партійних осередках.

Усвідомлюючи важливість періодики для подальшої розбудови партії, делегати установчого з’їзду УСДРП рекомендували осередкам налагодити її легальне видавництво на місцях. Деякі

комітети робили спроби видавати власні газети, але безуспішно. Так, на Чернігівщині передбачалося двічі на місяць випускати місцевий часопис накладом у 100 примірників, але з невідомих причин здійснити цей задум не вдалося [286, с.11].

Навесні 1908 р. УСДРП охопила глибока організаційна криза, викликана урядовими репресіями, політичною апатією та зневірою переважної більшості членів партії у перспективах подальшої боротьби. Єдиною, проте досить значною ознакою теоретичної та пропагандистської діяльності партії протягом двох років після третьочервеневого перевороту був вихід легального щотижневика “Слово”. Про це справедливо зазначалося в одному з його останніх номерів [102, с.2]. У неймовірних за складністю обставинах з 11 квітня 1907 р. до 7 червня 1909 р. вийшло 105 номерів журналу (30 у 1907 р., 52 – у 1908 р. і 23 у 1909 р.).

Дозвіл на видання “Слова”, як щотижневої газети українською мовою різнопланового змісту був отриманий на О.Корольову – дружину семінарського однокласника С.Петлюри В.Корольова – одразу після виборів до Першої Думи, 12 травня 1906 року. Проте виходити він почав майже через рік, у квітні 1907 р., після рішення Третього з’їзду партії про налагодження випуску популярного пропагандистського органу. Видатки на видання забезпечило керівництво партії через члена Петербурзького осередку УСДРП М.Шадлуна, який разом з групою товаришів ще влітку 1906 р. приїхав до Києва для практичної роботи в партії [89, с.16]. Офіційним редактором-видавцем у реквізитах виданих номерів щотижневика за 1907 р. подавалася О.Корольова [13, арк. 1-2], а згодом за редактора почав підписуватися С.Петлюра. Фактично саме він разом з М.Поршем були співредакторами “Слова” з самого початку його видання. Згодом до них приєдналися В.Садовський та Я.Міхур. Редакція ставила перед собою завдання “політичного і соціального усвідомлення ширшого читача, вважаючи, що національна свідомість прийде разом із соціальною”. А.Животко стверджував, що на таких позиціях найбільше наполягав М.Порш [318, с.204].

Іншим членам редакції – С.Петлюрі, В.Садовському та Я.Міхуру, які вважали, що щотижневик має “жвавіше реагувати на прояви української дійсності, виразно виявляючи свою позицію у визвольній українській боротьбі”, вдалося з часом спрямувати тематику публікацій на пробудження національної свідомості серед читачів. Згодом цій проблематиці ряд своїх статей присвятив і М.Порш [318, с.204].

Працюючи в “Слові”, С.Петлюра більше уваги приділяв національно-культурному будівництву, ролі мистецтва та літератури в національній справі. З цієї ж проблематики свої статті до ре-

дакції надсилав А.Жук, який змушений був через репресії емігрувати до Львова. До роботи у щотижневнику пізніше долучився і Д.Антонович, що невдовзі знову подав заяву на вступ до партії. Він продовжував відстоювати “обласницький” напрямок і власну точку зору щодо “неіснуючого” питання в Україні [103, с.7]. У “Слові” поряд із статтями членів УСДРП друкувалися твори відомих українських діячів В.Самійленка, Чайки Дніпрової та ін.

Виходила газета накладом у тисячу примірників, що на той час був для партійного видання досить таки значним. Передплатниками спочатку були, головним чином, члени УСДРП. Пізніше «Слово» почали передплачувати безпартійні вчителі, студентська молодь, селянство [318, с.204]. Публікації щотижневика мали оптимістичне забарвлення навіть у часи наступу реакції, і закликали усі здорові сили якнайефективніше використовувати для боротьби ті надбання революції, що вціліли після її поразки [210, с.8], не ставати на шлях терору і експропріації, як це зробили деякі інші соціалістичні партії Російської імперії, підкреслюючи свою приналежність до табору демократичного соціалізму [209, с.13; 211, с.14].

В тижневнику висвітлювалися важкі умови виборчої агітації до Третьої Думи через повсемісні поліцейські репресії [213, с.11; 216, с.9], подавалася інформація про арешти партійних активістів та обшуки [212, с.7; 214, с.14; 215, с.12], висвітлювалася діяльність “Просвіт” [120, с.6-8], неодноразово критикувалася “велика ненажерлива українська буржуазія”, що у гонитві за надприбутками забувала про свій народ і культуру [207, с.2-5].

На сторінках “Слова” систематично піднімалося питання про стосунки суспільства і церкви. Так, в одному з номерів було опубліковано статтю Я.Сенецького, в якій автор критикував газету “Рада” за схвалення нею рішення Святого Синоду щодо запровадження у церковнопарафіяльних школах української мови. На думку Я.Сенецького, жоден клерикальний циркуляр не може бути корисним для українського народу, бо церква є одним з найбільших його визискувачів. Оскільки навчання в церковних школах ніколи “не зважає на пекучі потреби селян та робітників”, то краще, на думку автора, щоб їх не було взагалі. Коли й може бути чимось корисним для українського народу школа з рідною мовою, то тільки тоді, коли з неї “назавше вилетить дух клерикалізму, коли національною вона буде не тільки по формі, а й по своїй суті, коли дітей будуть вчити по таких книгах, з яких вони будуть дізнаватися про природу, життя, побут, культуру свого народу” [206, с.8].

На сторінках партійної преси критикувалася позиція католицького духовенства в Україні, яке категорично не дозволяло

вживати українську мову в костелах [146, с.11]. Відкрито висміювалася позиція есдеків Галичини, які вважали, що боротися з релігією не варто й навіть не патріотично, оскільки деякі священники підтримують національний рух [147, с.89]. Висловлювалися думки про необхідність відокремлення церкви від держави.

Частина українських соціал-демократів досить критично поставилася до ідейного спрямування публікацій “Слова”. На думку Л.Юркевича, щотижневик сприяв процесу ідейного обеззброєння УСДРП, враженню її українською буржуазною ідеологією та призводив до зміцнення в партійних рядах опортуністичних ідей. “Воно [“Слово”] занадто кволо окреслювало границі наших ідей і провадило скоріше взагалі демократичну роботу, ніж роботу соціал-демократичну і партійну. Така газета могла б мати своє значення, якби партія організаційно жила зростаючим життям, але газета існувала, коли партія організаційно умирала, і тому вона лише фіксувала нашу ідейну безбарвність” [194, с.44]. У звіті ЦК УСДРП Міжнародному соціалістичному конгресові у Копенгагені зазначалося, що журнал не мав марксистського забарвлення [252, с.3]. Однак ми не можемо погодитися з такими твердженнями. У “Слові” вперше вдалося вирішити давню проблему української соціал-демократії: синтезувати національну і суто партійну — соціал-демократичну ідеологію. За понад дворічне існування тижневика у жодних матеріалах не знайдено протиставлення згаданих ідеологій, що засвідчує про відстоювання часописом ідеалів європейської соціал-демократії. Видання було цікавим за змістом, гострим за характером, часно і всесторонньо критикувало як внутрішню, так і зовнішню політику царизму, популяризувало соціал-демократичну ідеологію серед українства і, саме головне, — знайомило читача з національним життям в Україні. Навіть висвітлюючи соціальні проблеми українських селян і робітників, автори статей надавали їм національного забарвлення, наголошуючи на їх національності: “українські робітники”, “українські селяни” тощо.

За свою гостроту і відвертість “Слово” неодноразово каралося царською владою. Протягом літа-осені 1907 р. тричі порушувалися судові справи проти редактора, накладалися штрафи (лише у вересні тижневик двічі оштрафовано на 200 крб.), а 4 листопада того ж року на 23 номер накладено арешт. Надзвичайно важкі цензурні умови, а також внутрішні негаразди в редакції та хронічна нестача грошей стали причиною того, що в червні 1909 р. видання припинило своє існування [88, с.261].

Початком нового періоду видавничої діяльності УСДРП, безперечно, слід вважати так звану «Львівську нараду», скликану з ініціативи Київського організаційного комітету вищих шкіл

улітку 1909 р. Учасники наради домовилися не розгортати все-сторонню партійну діяльність, а взяти найдіяльнішу участь в легальних культурно-просвітніх та економічних товариствах, організовуючи “широкий народний рух за наші національні намагання” [191, с.7-8]. Вони також прийняли рішення видавати новий орган партії — «Праця» (вийшло три номери). Це видання мало проводити «підготовчу діяльність ідейної єдності серед УСДРП» [196, с.58]. Деякі «опортуністичні нотки» журналу викликали різке невдоволення з боку шойно відродженого ЦК партії на чолі з М.Поршем, обраного ще на III з’їзді. Його члени, побоюючись, що ініціатива відродження партії вислизне з їх рук, перейшли в опозицію до львівських резолюцій та почали видавати свій друкований орган — «Робітник» (вийшло три номери), в якому критикувалась ідея «підготовчої роботи» [151, с.294]. Орган ЦК публікував статті з теорії, що мали, як передбачалося, вплинути на українського інтелігента, заохотити його до співпраці з українським робітником. Остання мала привести до утворення нових соціал-демократичних робітничих осередків і таким чином відродити діяльність партії. Також вказувалося на нагальну потребу остаточного самовизначення партії у національному українському русі. Однак цей задум не спрацював. «Немає, отже, жодних сил на те, щоб заохотити тепер нашого інтелігента до партійної практики. Цікаво, що люди так відійшли від соціалізму та його інтересів, що «Робітник» для пересічного інтелігента здався надто теоретично писаним — партійні люди соціалістично здичавіли», — із сумом зазначалося на сторінках «Нашого голосу» [194, с.44].

Гостра полеміка між «Працею» й «Робітником» протягом зими-весни 1910 р. не раз загрожувала єдності партії. Однак усе обійшлося. ЦК, побоюючись розколу, запланував скликати загальнопартійну конференцію, проте через відсутність представників багатьох осередків її провести не вдалося. На нараді ЦК було вирішено заснувати новий популярний нелегальний «агітаційно-бойовий» друкований орган. На думку частини учасників наради, «Робітник» не міг стати таким виданням, оскільки теоретичний орган не був розрахований на пролетаріат, бо обговорював складні і незрозумілі для простого трудівника питання. З іншого боку, за час свого існування він не зміг «вложити в руку сучасної інтелігенції меч революційного настрою й бажання нелегально працювати в масах. Меч той, як не змагався «Робітник», випадав з її рук» [196, с.59].

В квітні 1910 р. на нараді ЦК з представниками від первинних організацій було вирішено утворити постійну редакцію за кордоном, яка займалася б виданням як популярного, так і теоре-

тичного органу («Робітник» закордонної редакції не мав, а його виданням у Львові займався галичанин В. Левинський). До редакції ввійшли два представники від «Праці» і два від «Робітника», а також один нейтральний член партії. Було вирішено, що брати участь у роботі редакції майбутньої газети «Воля» може лише той, хто живе за місцем її перебування. Якщо член останньої від'їздив, то відразу ж втрачав свої «редакційні права». Нове видання мусило мати «національне забарвлення» — критикувати буржуазний український рух та пропагувати національно-визвольну боротьбу. Таким чином, воно мало, з одного боку, допомогти «видертися з переможних лап царського уряду», а з другого — врятувати партію «від отрути всевладного тепер українського буржуазного націоналізму» [196, с.62-63]. Однак редакція фактично відстоювала інтереси ортодоксальної течії в УСДРП — бік ЦК [42, арк.16], а «опортуністи» були переконані, що останній не представляє «більшість партії» [39, арк. 161 зв.].

Сторони поступово дійшли компромісу, й у серпні 1910 р. було об'єднано редакційні комітети «Праці» та «Робітника». Об'єднаний комітет почав видавати «Наш голос», редактором-видавцем якого став Іван Скульський. У зв'язку із знищенням організацій УСДРП і цілковитим занепадом практичної роботи партійних осередків на Наддніпрянщині, видання мало суто теоретичний характер. Багато матеріалів присвячувалося пропаганді активної національно-політичної боротьби і повної незалежності українського соціал-демократичного руху від РСДРП. На думку редакції, український національний рух, який вийшов з революції і несе з собою революцію, не може не цікавити соціал-демократію — найбільш послідовну революційну партію наших часів. В редакційній статті до першого номера «Нашого голосу» зазначалося, що цей рух спрямований проти національного поневолення, а останнє, «хоч тяжить над усіма класами даної нації, [проте] найбільше дається взнаки її нижчим класам, передовсім пролетаріатові, і тим самим є страшним гальмом його класової боротьби за соціалізм... Як не є важне це питання для цілого міжнародного соціалізму, для нас — членів народу, що зостав втягнутий в світовий процес пробудження неісторичних націй — се питання прибирає подвійної ваги» [107, с.1]. У першому числі журналу редакція проголосила цілі нового друкованого видання: 1) з'ясувати, в якій мірі й у який спосіб, не відступаючи від класових позицій, український пролетаріат зможе взяти участь у боротьбі за національне визволення; 2) визначити стратегію і тактику цієї боротьби та, відмежувавшись від буржуазної ідеології, збудувати елементи пролетарської національної політики; 3) знайти шляхи об'єднання українського робітничого руху навколо

УСДРП та налагодити його взаємодію з робітничими рухами інших націй, враховуючи міжнаціональні протиріччя [107, с.3].

На сторінках «Нашого голосу» поряд з членами УСДРП друкувалися галицькі соціал-демократи й экс-члени «Спілки» [97, с.503; 98, с.84; 208, с.507-528]. Майже за рік існування журналу вийшло дванадцять його номерів, після чого «обставини примусили редакцію на якийсь час припинити видання» [108, с.1].

4-6 березня 1911 р. А.Жук, В.Степанківський та Л.Юркевич скликали спільну нараду з В.Липинським та В.Кушніром, де спробували, враховуючи загострення міжнародної ситуації, утворити окрему позапартійну організацію, головною метою якої була б — незалежна Україна. Першим кроком новою організацією за задумом “сепаратистів” мало б стати утворення періодичного органу “Вільна Україна”, на сторінках якого відстоювалася б ідея національної незалежності. Через певний час навколо нового видання мали б згуртуватися товариші з УСДРП. Однак, партійці не пішли за “сепаратистами”, а останні так і не змогли створити редакцію “Вільної України”, насамкінець вирішивши, що її видавництво буде вважатися приватним підприємством А.Жука. Учасники березневої наради не могли дійти згоди через розходження у політичних поглядах на шляхи досягнення незалежності України. В.Степанківський та В.Кушнір вимагали змінити назву видання “Вільна Україна” на “Визволення”, надавши йому виключно австрофільського забарвлення [319, с.38, 41]. Л.Юркевич відійшов від справ, мотивуючи свій вчинок неможливістю співробітництва “прибічників інтересів військовий пролетаріату” з буржуазними діячами. Згодом А.Жук, В.Степанківський та ін. опинилися поза партією [319, с.34-35], а підготовлений перший номер “Вільної України” так і не побачив світ.

У жовтні 1912 р. після різкого загострення міжнародного становища через військові дії на Балканах, А.Жук ініціював створення Українського інформаційного комітету у Львові, який би знайомив політикум Заходу з українським питанням та пропагував його виняткове значення для стабільності в Європі. Члени комітету переконували громадськість, що після війни “виникне нова Європа, в якій можливо достойне місце займуть і українці — один із найбільших європейських народів” [31, арк. 8].

З 1 січня 1913 р. у Києві за редакцією В.Левинського почав виходити щомісячник “Дзвін”. Фінансувалося видання коштами Л.Юркевича і проіснувало до серпня 1914 р. (припинено за наказом начальника Київського військового округу) [318, с.218]. Побачило світ 19 номерів. Публіцистичний відділ висвітлював актуальні теми суспільно-політичного життя, питання літератури та мистецтва. З національного питання постійно друкувалися

статті В.Садовського [205], Л.Юркевича [244; 245; 246], Д.Донцова [309; 310] та ін. Становищу українців в Російській імперії присвячувалися статті В.Алексинського [104]. В.Левинський вів постійний огляд подій з життя галицьких українців.

В “Дзвоні” друкувалися статті, що гостро критикували ідею “безбуржуазності” українського народу. Так, Л.Юркевич, виступаючи проти поширеної у суспільстві думки про українську “одноцілість” зазначав: “Ми ще дуже мало думали і говорили про себе, як про головного ворога всяких змагань помирити все суспільство і ... зв’язати спільно ідеєю, в тім випадку ідеєю національною [246, с.109]. Часопис критикував прояви “міщанської ідеології” в “Раді”, “Українській хаті” та “Літературно-науковому віснику”.

Найбільшу “бурю” викликали публікації Д.Донцова з національного питання. Навіть галицький соціал-демократ Юліан Бачинський охарактеризував погляди Д.Донцова як “австрофільство найгіршого сорту” [285, с.145]. Останній був виключений з числа працівників “Дзвону”. Головними критиками ідей Д.Донцова на сторінках журналу виступили його редактори — лідери ортодоксального напрямку в партії — В.Левинський і Л.Юркевич. Найбільше останніх розлютило те, що перший закликав до вироблення загальнонаціональної програми дій, що суперечило їхній доктрині розпалювання класової боротьби всередині українського руху. Донцову було навіть відмовлено у праві продовжити дискусію на сторінках “Дзвону”.

В.Левинський 22 серпня 1913 р. прибув до Києва і очолив редакцію ж. [5, арк. 289]. Він назвав політичну концепцію Д.Донцова “органічним зв’язанням долі українського народу з австрійським імперіалізмом” [104, с.258].

З нищівною критикою “шовінізму” “Дзвону” виступили лідери РСДРП, зокрема В.Ленін [378; 379]. Не зважаючи на те, що останній критикував погляди українських есеїстів з національного питання, його переконання багато у чому були схожими на переконання деяких дописувачів журналу. Один із лідерів українських соціал-демократів П.Бензя згадував пізніше, що перед початком війни майбутній вождь більшовиків виступив у Цюриху перед політемігрантами з доповіддю “Війна і соціал-демократія”, в якій приділив значну увагу і українському питанню [57, с.80-81]. Він заявив, що українці в Австро-Угорщині мають більше національних прав і свобод, ніж українці в Російській імперії, таким чином заперечуючи власним докорам українським соціал-демократам про непотрібність ведення національної боротьби.

Особливе місце в журналі займав відділ української художньої літератури, в якому друкувалися твори “красного письмен-

ства” Лесі Українки, В.Винниченка, Г.Чупринки, М.Вороного, Х.Алчевської та ін.

До початку першої світової війни УСДРП вдалося видати десять періодичних друківаних органів (шість — виходили легально), шість спроб виявилися марними. Всього побачило світ 156 номерів. Українські есдеки через публікації у пресі намагалися розвинути у трудящих національні почуття, бажання протистояти ідеям пролетарського інтернаціоналізму й класової боротьби, що репрезентувалися “Спілкою” та РСДРП. Як засвідчила історія, їм таки вдалося залучити значну частину робітників до боротьби за національні права. Піддавалася критиці діяльність осередків РСДРП в Україні, в основному за те, що останні ігнорували українське питання, не вважали потрібною пропагандистську роботу серед селянства, ігнорували його інтереси, концентруючи увагу на проблемах міського пролетаріату.

Варто погодитися з істориком із Харкова В.Головченком у тому, що, пропагуючи в періодиці свої погляди на майбутнє вирішення українського питання, члени УСДРП змушені були постійно враховувати настрої мас, низький рівень їх національної свідомості й об’єктивні потреби суспільного розвитку. Соціалістична класова ідеологія, якої партія мусила дотримуватися з багатьох причин, орієнтувала на пріоритет інтернаціональних ідей, змушувала роздвоюватися або ж шукати компроміси між вирішенням класових та національних завдань, що значно ускладнювало формування національної свідомості серед трудящих мас України.

Аналіз усього спектру соціал-демократичної преси початку ХХ ст. свідчить про те, що українські есдеки мали багато спільних поглядів на вирішення українського питання в Російській імперії. Всі вони ставили перед робітничими і селянськими масами України, в основному, питання соціально-економічні, а вже потім — національні. Соціальні та класові питання, на думку П.Феденка, були в їх руках “могутньою підмогою, яка ворушила народні маси, будила в них думку про свою людську гідність, сіяла в народі надію на вільне життя в традиційних у нашій історії ідеалізованих формах — без холопа і без пана” [468, с.13].

В соціал-демократичній пресі неодноразово критикувалася українська буржуазія, що у гонитві за надприбутками забувала про свій народ і культуру, політика чорносотенних організацій в Україні. У партійній пресі подавалася інформація про діяльність “Просвіт”, друкувалися статті українців — депутатів Державної Думи, розповідалося про економічне, політичне й культурне життя “братів-українців” у Галичині. Багато статей мали загальноосвітній характер, частина з яких призначалася українському селянству.

Велике значення мала співпраця в партійних друкованих органах соціал-демократів Наддніпрянщини із соціал-демократами Галичини. Це стало першим кроком до інтеграції вітчизняного соціал-демократичного руху у цілісне явище по лінії Захід-Схід. Причому впливи були взаємними, на що вказував відомий галицький есеїст В.Левинський: “Особисто я зрісся з українською закордонною еміграцією... То ж і не дивно, що відчував на собі вплив цього середовища” [377, с.82] Пізніше він же, згадуючи часи, коли на початку 1906 р. його партія стояла на порозі розколу, зауважив: “Серед цієї гнітючої атмосфери в лавах партії оздоровно впливала закордонна українська соціалістична преса й література, яку видавали в Галичині, а ще більше особисті зносини українських соціалістів з обох боків кордону” [377, с.51-52].

До початку першої світової війни українським соціал-демократам вдалося видати 18 друкованих періодичних видань, загальною кількістю 284 номери. 9 видавничих проектів не вдалося реалізувати.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПЕРІОДИКА ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

2.1. ПУБЛІКАЦІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ «ОБЛАСНИЦЬКОГО» НАПРЯМУ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Патріархом “обласницького” напрямку в УСДРП, безперечно, вважався Дмитро Антонович, який на сторінках січневого і лютевого номерів «Праці» за 1905 р. вмістив статтю «Неіснуюче питання» [115, с.2], з якої фактично почалася полеміка з національного питання у партійній пресі. Мабуть, сьогодні не знайдеться жодного дослідника історії РУП, який би не посилався на цю статтю. Правда, щодо тлумачення її змісту та основних ідей існує деяка плутанина, і в цьому, на наш погляд, у першу чергу завинив сам Антонович.

Так, С.Наумов стверджує, нібито автор у згаданій статті “самостійність визнавав лише за соціалістичною Україною» [401, с.16-18], а О.Тимошенко вказує на те, що Антонович вважав будь-яку дискусію про національні проблеми зайвою, “хитався у своїх поглядах” на національне питання, називає його українським марксистом [512, с.89-91]. Однак ці твердження не зовсім коректні. Кращому розумінню позицій, які виклав Антонович у згаданій статті допоможе з’ясування внутрішнього стану партії у той період.

Стаття “Неіснуюче питання” вийшла відразу ж після “невідбутого” [66, с.23] з’їзду РУП, який призвів до її розколу. До Львова делегати почали прибувати саме на різдвяні свята. Під час приватних розмов перед початком з’їзду, як згадував М.Порш — один з учасників подій, викристалізувалося три напрями [84, с.40-41]. Приблизники першого — С.Петлюра, П.Понятенко, М.Порш, В.Винниченко, Вас.Мазуренко — стояли за вирішення

національного питання через здобуття Україною державності й відстоювали політичну самостійність партії. Була у них і програма-мінімум, схвалена ЦК, — домагання широкої національно-територіальної автономії України, а в питанні партійно-організаційному — входження в РСДРП лише за умови визнання останньою національно-організаційного принципу побудови партії та перебудови її на федеративних засадах.

Прибічники другого, протилежного і ворожого першому напрямку — члени Закордонного комітету М.Меленевський, П.Канівець, М.Коренецький, М.Ткаченко, Є.Голицинський, О.Скоропис-Йолтуховський, Вікт.Мазуренко та інші — наполягали на невідкладному входженні в РСДРП і відстоювали ідею національно-культурного (обласного) самоуправління.

До третього напрямку належали Д.Антонович, Б.Камінський, В.Фідоровський і, ймовірно, В.Козиненко. Будучи одним з фундаторів РУП, Д.Антонович не міг погодитися повністю із ЗК РУП щодо входження в РСДРП, оскільки розумів, що це призведе до поступової ліквідації партії. Дане питання для нього було таким же «неіснуючим», зазначав пізніше М.Порш, як і національне в інтерпретації ЦК [84, с.41]. З одного боку, він стояв на принципах державності, з іншого, — розумів, що відстоювати гасло самостійної України на той час було нереально. До того ж він не вірив, що майбутня національно-територіальна автономія могла радикально вирішити проблеми, що стояли перед українським народом. Тому заради збереження РУП він підтримав на з'їзді позицію М.Порша, хоча його погляди щодо тактики партії у вирішенні національного питання у найближчі роки були близькими до поглядів “закордонців”.

Багато хто з істориків ототожнює погляди групи Д.Антоновича з поглядами членів Закордонного комітету. В дійсності ж його «обласна самоуправа» не мала нічого спільного, крім назви, з аналогічними домаганнями «закордонців» чи російських соціал-демократів. На це вказував й М.Порш: «Для Антоновича Україна становила живий суцільний національно-територіальний організм, тим часом, коли для російських соціалістів ніякої України у такому розумінні не існувало. Для них існували тільки «малоросійські» губернії та їхні групи, «області», як-от «Малоросія»,... «Юго-западний край»,... «Новоросія». Антонович, на думку того ж Порша, фактично стояв на національних позиціях Центрального Комітету, «і коли б він змалював собі компетенцію свого самоуправного тіла України, з одного боку, та подумав би над державно-правовим змістом автономії України в проекті ЦК, з другого, — то виявилася б незвичайна близькість, якщо не повна ідентичність, обох позицій» [84, с.42].

На схожість поглядів Д. Антоновича й позиції ЦК з національного питання вказує той факт, що його «обласники» не пішли за «обласниками» Меленевського, а разом з «автономістами» провели спільну конференцію. Щоправда, на ній отримала гору концепція «національно-територіальної автономії».

М. Порш, за рішенням конференції, очолив партійну редакцію, однак змушений був раптово повернутися на Велику Україну. Залишаючи в редакції за себе Д. Антоновича, він наполіг, щоб той на сторінках «Праці» організував дискусію з національного питання [84, с.41-43]. Враховуючи такий розвиток подій, стає багато в чому зрозумілим зміст та незвична структура «Неіснуючого питання». Також зрозуміло, чому автор в багатьох місцях ніби дискутує сам із собою, а на початку статті дратівливо зазначає, що «ЦК раптом знаходить потрібним» доручити редакції «Праці» розпочати дискусію у справі національного питання. То ж повернемося до самої статті.

Патріарх «обласництва» навмисно спочатку наводить аргументи на користь того, що українське національне питання не існує взагалі, а потім допускає все ж таки можливість його наявності. Маючи усталену власну точку зору на проблему, Антонович з очевидною неохотою починає дискусію й порівнює її з диспутом середньовічних учених-схоластів, які сперечалися про те, «скільки леґіонів янголів можна помістити на однім гостряку булавки». Автор сам перетворюється на середньовічного схоласта, тенденційно зазначаючи, що з моменту видання «нещасливої «Самостійної України» і до моменту написання статті в публікаціях РУП ніколи не піднімалося національне питання [115, с.2]. Насправді, це було не так. «Гасло», «Добра новина», «Праця» навіть «Селянин» неодноразово зверталися до останнього. Антонович не міг про це не знати, оскільки брав найактивнішу участь у редагуванні майже всіх видань партії. Він відразу підходить до питання з науковим педантизмом, застосовує класичну форму дискусії, прагнучи з'ясувати на її початку категоріальний апарат: «Потрібно, щоб ми точно знали той факт, над яким у нас заходить питання. Коли ми говоримо про класове питання, то ми дуже добре і докладно знаємо, що таке є клас. Коли дипломати обговорюють питання національної політики, то вони також добре знають, що таке нація, бо в їх очах нація — це сучасна капіталістична держава або ще частіше пануючий клас тієї держави... Та чи знаємо ми точно, що таке нація? Чи дає наука на це точну відповідь?... А яке уже може бути обговорення національного питання, коли ми не знаємо точно, що таке нація?...» [115, с.2].

Автор навмисне перескакує з одного аспекту національної проблеми на інший, розглядає її ніби в різних площинах. Він

звинувачує російських соціал-демократів у тому, що ті «замість, щоб справу оглянути в принципі і усунути неіснуюче питання до повного неіснування... в егоїстичному азарті стали, з одного боку, всім неруським соціал-демократичним організаціям закидати націоналізм, а з другого боку, висунули дуже смутну теорію національної автономії під російським протекторатом». На думку Антоновича, обстоювана РСДРП автономія лише підкреслює нерівноправність націй у Російській імперії й таким чином сама ця партія дає привід для репродукції національних інстинктів [115, с.2].

Автор заперечує наявність колоніального гніту щодо України: «Наука не довела, щоб прилучення України потягло за собою спинення розвою продуктивних сил». Він взагалі відмовляє українській нації в існуванні як такої. Використовуючи марксистські ідеї, Антонович намагається довести, що останньої не існує, бо нація, за Марксом, має головну ознаку, що проявляється за капіталістичного ладу, — наявність класів капіталістів і пролетарів. Відсутність одного з них у суспільстві не дає права називати це суспільство нацією. Оскільки української буржуазії не існує, то з тієї ж причини не існує й відповідної нації — робить висновок автор. Тут публіцист заперечує сам собі: бо раз немає буржуазії української, значить мусить бути якась інша: російська або «жидівська». Думку про повну відсутність цього класу в українському суспільстві Антоновичу, як це роблять деякі дослідники, приписати аж ніяк не можна, бо тут же він сам стверджує, що головним ділом українського пролетаріату є боротьба з буржуазією: «Українському пролетаріатові не залежить на тому, чи утвориться українська нація..., [потрібно] боротися з буржуазією, було і єсть [потрібно] боротися з цим буржуазним (рекомим національним) питанням» [115, с.2]. Більше того, далі він намагається довести, що останнє вигадане самими капіталістами. (Невідомо тільки якою, якщо української не існує. Припустити ж, що українське національне питання вигадане російською чи ще якоюсь буржуазією, важко навіть теоретично). Тому партія, на думку автора, має розсіювати туман, який напускається капіталістами, роз'яснюючи народу, що «це питання буржуазійне, пролетаріату вороже і що національного питання не існує» [115, с.2].

Антонович не відкидав можливості існування національного руху для інших націй, більше того, стверджував, що ніякі півзаклади автономії або федеративної спілки «неприличні для програми пролетаріату, бо, крім трусості, нічого не виявляють». Кінцевою метою будь-якого національного руху та єдиним способом радикального розв'язання національного питання може стати тільки «об'єднання нації в окремі державі і повне політичне увільнення» або «самостійна національна держава» [115, с.2].

Важко сказати, чому автор розділяє ці поняття й що він розуміє під останньою фразою. Що ж до України, то коли «принцип самостійної України не усувається абсолютно як точка неіснуючого питання, — писав він, — а тільки м'якшиться в федерацію або в автономію», то виправданням цьому може бути тільки «існуючий стан речей» та очевидна утопічність навіть думки про самостійну Україну. Однак партія, за Антоновичем, має визначитися без огляду на те, наскільки утопічною є ця думка, і раз національне питання для пролетаріату існує, мусить радикально його розв'язати, виразно визначивши у своїй програмі мету — «самостійна демократична Українська республіка від гір Карпатських до гір Кавказьких. Ніякі півміри автономії України або вступ України до федеративної спілки неприличні для програми пролетаріату» [115, с.2].

Автор статті виправдовує національну боротьбу тільки за умов економічної експлуатації однієї нації іншою: “Коли унія політична прикриває визиск одного краю другим, страчування податків одного краю за другий, то визискуваний край, в лиці свого поступовішого члена — пролетаріату домагається розторження унії”.

Сучасна держава, за Антоновичем, у процесі історичного поступу набула багато нових функцій, які вже не встигає виконувати. Тому прийшов час створити такі органи, які б могли перебрати на себе певні обов'язки держави, щоб задовольняти потреби “різних класів”, — органи місцевого самоврядування [103, с.7].

Право самоврядування — це право громад, повітів, губерній тощо управлятися за тими законами, що видає центральний уряд. Органи самоврядування розподіляють видатки, призначені центральною владою, між окремими громадами та їх членами, завідують лікарнями, народною освітою, місцевими шляхами сполучення, дбають про розвиток хліборобства й промислів, піклуються про богадільні [103, с.8]. Для того щоб органи самоврядування мали необхідні кошти, вони повинні отримати права на часткове оподаткування, робити позики, купувати майно та ін. Ці органи також мають право видавати обов'язкові постанови, що діятимуть тільки на відповідній території, бо “закон, виданий для всієї держави, ніколи не зможе підійти до кожної окремої громади” [103, с.8]. Очевидним є вплив на світогляд Д.Антоновича ідей М.Драгоманова, який за основу майбутнього демократичного устрою Росії вважав інститут самоврядування (національне питання мало вирішитися само по собі після його запровадження).

Таким чином, на думку Антоновича, самоврядні органи на підпорядкованих їм територіях мають перебрати в держави чотири функції: видавати “обов'язкові постанови”, що стосуються без-

посередньо місцевих проблем; частково обкладати населення податками й збирати їх (частина останніх мала йти до бюджету на загальнодержавні потреби); розподіляти видатки, що мали надходити з держбюджету; порядкувати лікарнями, освітою, місцевими шляхами сполучення, дбати про розвиток хліборобства й промислів. У зазначену організацію місцевого самоврядування було закладено поширену на той час у працях лідерів європейської соціал-демократії так звану «громадянську модель», що згодом стала основою Європейської хартії місцевого самоврядування.

Ще одним прибічником «обласництва» був ветеран української соціал-демократії Костянтин Арабажин. Належав він до Петербурзького комітету УСДРП і друкувався у «Вільній Україні», «Нашій Думі», «Слові» та ін. Першою його значною розвідкою з національного питання була стаття “Дещо про націоналізм та соціалізм”, що вийшла в № 1-2 “Вільної України” [147, с.88-96]. Аналізуючи поширення національних ідей у Східній Європі, він зазначав: «Німці думали, що остання ступінь гегелівського “світового розуму” — якраз вони, і що Бог буде жити в Берліні. Але не трудно було перехопити Бога і другим народам. Слов’янофіли перевели його в Москву, твердо вірячи, що руському народу належить сказати своє рішуче останнє слово; українофіли змогли перенести його на високий берег Дніпра” [147, с.88].

Автор вважав, що прижитися націоналізмові в Україні допоміг сентименталізм “з його симпатіями до бідного молодого хлопця чи бідної дівчини, що гинуть од безсидних та безсердечних егоїстів-аристократів” та романтизм у літературі, що мав у собі багато реакційного, в якому “згадувалось про колишню національну славу та самостійність,... де демократизм перемішався з археологією”. Романтизм, на його думку, свіжі демократичні паростки у народі “глушив кукілем шляхетних споминів”, а “збуджена етнографами любов до рідного краю оберталась в ненависть до всього нового, революційного, думки про поліпшення долі селянина замінялися шляхетними мріями про лицарів-гетьманів: “О, якби то ви встали!”” [147, с.88].

Український соціалістичний рух, за Арабажиним, не може стояти на ґрунті націоналістичних теорій. Соціалізм відкидає від себе останні. Не може бути інших “святощів”, ніж політичні, економічні й культурні права людини. Українського соціаліста “зовсім не обходить питання, на якій мові його потягнуть в кутузку і повідають, що права людські не про нас писані. Важлива не мова, а сам утиск, з яким потрібно конче боротися” [147, с.91].

Національних рас та типів, стверджував К.Арабажин, не існує. Їх вигадали націоналісти. “Коли ми бачимо німця, француза, поляка, то забуваємо, що маємо діло не з національним типом, а з

національним моментом, не з расовими, а з класовими, соціальними, професіональними прикметами”. У новітні часи капіталістичний суспільно-економічний лад створив і новий “національний тип” — борців на барикадах [147, с.92]. Автор наводить цитату з твору “Жиди” Чирікова, де робітник каже, що знає тільки дві нації: одну, яка мало працює, а багато їсть, та другу, що багато працює, а мало їсть. Арабажин наводить також слова одного з героїв твору — простого робітника, з якими повністю погоджується: “Це велика правда, і вона дивно озброїла народи цілого світу в дві великі армії: одну під назвищем космополітичного капіталу — буржуазії, другу — робітничу армію, котра тепер збирається під гаслом: “Трударі усіх країн, єднайтесь”. Середнього не буває — можна йти або з одними, або з другими” [147, с.93].

Публіцист передбачав, що український соціалістичний рух матиме подвійно тяжку дорогу, бо українці як народність культурно, економічно та політично пригнічені й не мають елементарних засобів для відродження — своєї школи, науки, суду тощо. Соціал-демократам усе це потрібно розвивати в інтересах народу, його майбутнього. Проте, з іншого боку, ця праця зближує українських еседа та буржуа і затемнює класову свідомість, чим шкодить “витворенню дійсно соціальних стосунків”. Тому українським соціал-демократам потрібно раз у раз рахуватися з цим та “боронити чистоту своєї віри”. Лише справжня єдність з робочим людом допоможе уберегтися від небажаного компромісу й “навчить поєднувати так званий патріотизм з класовою соціалістичною працею” [147, с.93].

Представники “обласницького” напрямку РУП-УСДРП — Д.Антонович, К.Арабажин, Б.Камінський, В.Фідровський і В.Козиненко не могли повністю погодитися із закордонним комітетом РУП щодо входження в РСДРП, оскільки побоювалися, що це призведе до поступової ліквідації партії. З одного боку, вони стояли на принципах державності, з іншого, — розуміли, що відстоювати гасло самостійної України на той час було нерéalно. Вони не вірили, що національно-територіальна автономія могла радикально вирішити українське питання навіть у майбутній демократичній Росії.

2.2. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У СТАТТЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ «АВТОНОМІСТСЬКОГО» НАПРЯМУ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ

Головним опонентом прибічників “обласництва”, без сумніву, був М.Порш. Саме здобуття Україною національно-територіальної автономії Микола Іванович вважав одним з найголовніших тогочасних завдань. З-під його пера вийшли десятки статей, присвячених цій темі. Лідер українських соціал-демократів першим відреагував на статтю Д.Антоновича «Неіснуюче питання». У «Праці» за березень-квітень 1905 р. було надруковано його статтю-відповідь «З приводу «неіснуючого» питання» [228, с.13-14]. Автор не відкидав можливості національно-територіальної автономії для України за капіталістичного ладу і виступав проти тих лідерів РУП, які поза класовою ідеологією «майже не бачили великої проблеми українського національного визволення..., нею не цікавилися» [84, с.39]. Наперекір Д.Антоновичу він стверджував, що національний гніт гальмує розвиток продуктивних сил націй та їх культурний розвиток, а також позбавляє тих багатьох політичних прав, що мають нації непригнічені. У момент знищення самодержавства й будівництва нового політичного ладу перед пролетаріатом, на думку автора, постане пекуче питання: що дасть йому демократичний лад і що саме буде побудовано на його руїнах. Національний гніт, який під час «всенівелюючого самодержавія являється відносно мало помітним для інертних і пригнічених мас народних», у демократичній республіці або в конституційній монархії стане більш важким та шкідливим, особливо для пролетаріату [228, с.2].

Великої уваги М.Порш надавав стосункам з членами РСДРП, хоча й не вірив, що ті зможуть якимось чином вплинути на розв'язання національного питання у Російській імперії. В статті про IV з'їзд РСДРП, яка була опублікована в першому номері “Слова”, він висловив припущення, що одним з найголовніших питань, котрі обговорюватимуться на з'їзді, буде питання національне [156, с.4]. Проте, оскільки “пролетаріат всієї Росії представлений на з'їзді тільки руський, єврейський, польський, латиський, кавказький..., а українська “Спілка” — власне, не українська, а російська організація”, то розв'язати національне питання з'їзд не зможе. Отже, сподіватися на те, що на ньому буде вирішено справу автономії України, зазначав автор, не доводиться. Для того щоб це сталося, до РСДРП мають увійти робітники всіх націй, які населяють Російську імперію. Однак це неможливо, бо

російські есдеки нехтують національними вимогами своїх товаришів по партії. Для вирішення національного питання українські соціал-демократи мають винести його при нагоді на розгляд Думи. Тоді вона буде змушена його розглянути [156, с.5].

В той же час у «Літературно-науковому віснику» вийшла стаття М.Порша «Національне питання та виборча агітація на Україні», в якій вказується на важливість історичного моменту для останньої, бо під час виборів до Думи українці зможуть спробувати вирішити хоч деякі власні національні проблеми. Уряд і партії, на погляд автора, йдуть на вибори, як «на суд народний, суд справедливий і грізний для ворогів народу, але милостивий до оборонців народної волі та народних інтересів». Маси чутливо прислухаються до того, що обіцяють їм партії, й підуть лише за тими, які найбільше відстоюватимуть їх інтереси [185, с.135].

Отже, ті українські партії, які бажають, щоб загальнополітичне визволення було для українського народу разом з тим і визволенням національним, повинні використати цю «уважливість народу». Під час виборів, як ніколи, випадає слушна нагода для пропагування в масах гасла національного визволення. Його формою має стати автономія України, відстоюючи яку, партії здобудуть реальну політичну силу, що виведе останню на новий, вільний шлях [185, с.135].

Автор розумів, що просто сказати: «Національна українська справа повинна стати центральним пунктом виборчої агітації» — це ще не значить розв'язати питання такої агітації українських партій під час виборів. Найважче буде цю справу реалізувати на практиці. Річ у тому, що історичний розвиток Росії й особливо України створив велику прірву між інтелігенцією й народом. Ця обставина, на погляд Порша, стоїть на перешкоді політичних впливів тих партій, які очолює здебільшого інтелігенція. Тому часто до вимог, за інтелігентською логікою дуже простих та зрозумілих, народні маси ставляться байдуже. Автор вказував на те, що вони мають свою логіку — «логіку історичного процесу народного руху». І коли історія ще не розкрила в свідомості народу тісного, органічного зв'язку якоїсь вимоги з пекучими потребами його життя, маси не підуть за нею, хоч вона сама по собі й буде ясною і зрозумілою. Роль партій у процесі соціально-політичного поступу полягає в його прискоренні. Вони мають «ті домагання, що являються об'єктивно неминучими, але яких народ ще не зрозумів, ставити поруч з тими домаганнями, які народ вже зрозумів, та за які він проводить боротьбу» [185, с.135].

Очевидно, що у різні історичні моменти одне й те ж саме питання доводиться ставити в агітації по-різному, зважаючи на те, що власне хвилює у певний час народні маси. Порш зазначав, що

сьогодні мало пов'язати справу національного визволення тільки з «живими прикладами життя», мало стверджувати, що політичні, соціальні, економічні та культурно-освітні свободи можуть здійснитися для українського народу тільки тоді, коли він матиме автономію. Думка про те, що начебто народні маси вже зрозуміли всі принципи демократії, особливо розповсюджена серед лівих партій, є оманливою. Життя довело, вказував М.Порш, що лише незначна частина селянства є політично свідомою. Решта дивиться на боротьбу за свої права мало не байдуже [185, с.136].

Політична свідомість широких мас українського народу сьогодні — це «байка», а національна несвідомість його — поки що той реальний, хоча й сумний факт, з якого повинні виходити у своїй роботі українські партії. Тому необхідно «тисячами ниток міцно прив'язати» справу автономії України до тих питань, що є зрозумілими й нагальними для народних мас. Далі М.Порш навів кілька порад, як це можна зробити: «Зв'язати автономію України з демократичним розв'язанням земельного питання на Україні — ось перше і головне, на що треба звернути увагу національній агітації під час виборів» [185, с.137]. Необхідно пояснити селянству, що «користування земельним фондом тісно пов'язане з особливостями сільського господарства в Україні, а користування з грошового фонду від орендної плати — з місцевими потребами матеріальної й духовної культури народу». Він упевнений, що українські партії повинні донести до мас політичний висновок: якщо народ хоче здобути землю у свою власність, то він повинен вимагати автономії України.

Наступне завдання, що стоїть перед українськими партіями під час передвиборчої агітації, — показати народові, як фінансова політика царського уряду десятки, а може, й сотні років немилосердно руйнувала економічне життя в Україні. Й «коли український народ хоче, щоб податковий тягар став легший, а податки направлялися здебільшого на його потреби, на розвиток його матеріальної та духовної культури, коли він хоче, щоб гроші витрачалися під близьким контролем народних заступників, він повинен вимагати автономії України» [185, с.138].

Третє, з чим доцільно пов'язати необхідність добиватись автономії України, — це відповідальність чиновників перед народом. Ця вимога, на думку автора, стала особливо зрозумілою народним масам після розпуску І Думи, і «немає нічого легшого, як показати, що здійснити її можливо тільки тоді, коли адміністрація на Україні буде підлягати автономному українському сеймові». Додатково потрібно роз'яснювати, вказував М.Порш, що адміністрація, яка знає мову й обставини життя в Україні, котра обирається всім народом та підзвітна перед ним, можлива тільки

тоді, коли над нею (як місцевою виконавчою владою) є відповідна влада законодавча. А це можливо тільки тоді, коли буде автономія України [185, с.138].

Четвертим «пунктом, до якого можна в агітації прив'язати ідею автономії України, — є народна просвіта». Вона має врахувати народну психологію, мову, побут, а фахова — ще й економічні відносини, особливості місцевого сільського господарства і промисловості. Очевидно, що освіта може бути найкраще впорядкована лише на основі місцевих законів, утворених виборною законодавчою інституцією — автономним сеймом України [185, с.139].

М.Порш вказує на те, що політичні партії мають також зробити зрозумілою для народних мас ідею згоди та миру між усіма націями Росії, які тільки спільною працею зможуть побудувати справжній демократичний лад у країні. Ідеям національної ненависті має бути протиставлена ідея міжнародної солідарності. «Направляючи визвольний рух на Україні в річище національного визволення українського народу, ми повинні дбати і про те, щоб не були пригнічені і ті нації, що живуть на території України поміж українським народом. Лише тоді буде розв'язане не тільки українське національне питання, але і національне питання на Україні» [185, с.139]. Вищезгадана стаття М.Порша стала першою сходиною до усвідомлення соціал-демократами нових форм та методів пропаганди визвольної боротьби. Вона закликала відмовитися від сухих і незрозумілих гасел та пов'язувати національні цілі з насущними потребами простого народу.

У циклі своїх статей про майбутній політичний устрій Російської імперії «До питання про автономію» лідер українських соціал-демократів доводив, що саме логіка народного руху неминуче поставила на порядок денний утворення нових соціально-політичних форм, які мають зробити можливим подальший матеріальний і духовний розвиток суспільства й прискорити його. Очевидно, що повне визволення всіх громадян Росії з бюрократичної неволі може вважатися таким тільки тоді, коли одночасно приведе й до повного визволення всіх націй країни, до відродження та розвитку національних сил, приспаних віковою неволею [184, с.344].

Поки що не видно, вказував М.Порш, необхідної консолідації поглядів у національній справі серед різних політичних сил, хоч усі дійсно демократичні партії, що не ховаються за готові шаблони, прийшли більш-менш до єдиного розв'язання цього питання в сучасній Росії — до автономії національно-територіальних одиниць. Але вирішення цієї проблеми не було у них обґрунтовано науково. Однак для її практичного розв'язання самих принципів, на погляд автора, хоч би й очевидних, занадто мало

[184, с.345]. Спираючись на працю відомого польського соціаліста Людвіга Кульчицького “Автономія і федералізм в устрою конституційних держав”, що вийшла у Львові 1906 р., М.Порш науково обґрунтовував потребу автономного ладу в Російській імперії [184, с.346]. Він розглядає останній як частину більш широкого поняття – децентралізації держави, вказуючи на різницю між автономією та самоврядуванням на прикладі Англії. У цій країні self government (самоврядування) стосується всіх графств Великобританії, Канади й Австралії. Але коли порівняти англійське графство з будь-якою англійською колонією, що дістала self government act (право на самоврядування), то очевидною стає велика різниця між їх компетенцією. Саме статус англійських колоній Порш вважає прикладом класичної автономії, а графств – прикладом самоврядування [184, с.347]. Досліджуючи природу першої, автор вказував на те, що вона проросла з надр другого. Історична необхідність появи місцевого самоврядування в європейських державах обумовлена двома причинами. Перша – це соціалізація громадського життя, що значно ускладнює управління державою з одного центру та спонукає до обмеження абсолютної влади монарха. І друга – виникнення місцевих проблем як результат загального економічного й культурного розвитку. Для їх успішного вирішення необхідні локальні органи управління на місцях (органи самоврядування). Таким чином, з демократизацією суспільства постає необхідність у передачі державою деяких своїх функцій муніципальним органам, що повністю підпорядковуються загальнодержавним нормам та законам. Там, де передачі самих тільки функцій з тих чи інших причин стає замало, держава передає самоврядним органам і право законодавчої ініціативи в тих питаннях, які стосуються безпосередньо місцевих справ. Коли до самоврядування додається законодавство, – це й є, на думку автора, автономія. “Право видання по тим чи іншим питанням законів, які для даної місцевості заміняють закони загальні, – ось та істотна ознака, що відмежовує автономію від самопорядкування” – вказував Порш [184, с.348].

Автор задається риторичним запитанням, як же погодити широку автономію з єдністю держави? Адже, на його думку, вона не повинна руйнувати цілісності останньої. Це питання можна розв'язати лише тоді, коли вдасться чітко визначитися з критеріями, за допомогою яких будуть розмежовуватися законодавчі справи провінцій і держави. Вони мають обумовлюватися певними, точно визначеними межами загальних потреб, що становлять мінімум, необхідний для нормального державного життя. Ці потреби визначаються і нормуються загальнодержавним парламентом. Натомість усе те, що перевищує цю пересічну норму, може й повинне бути

передане провінційним сеймикам. Далі Порш пропонував навіть більше — підходити до визначення критеріїв від зворотнього: до компетенції держави мають належати лише ті функції, які не можуть бути виконані ні окремими особами, ні корпоративною групою їх [184, с.349].

Публіцист критикував прибічників тези про те, що широка автономія зашкодить економічному, громадському, культурному й політичному розвитку народу. Ті, що вважають, ніби централізована держава завдяки сильному політичному центру прискорює темпи економічного розвитку, об'єднує продуктивні сили, успішно провадить боротьбу з реакцією, яка завжди “будує свої фортеці у провінціях”, помиляється [184, с.350]. Порш знову спирається на думку Кульчицького про те, що розвиток великої промисловості веде, з одного боку, до централізації й уніфікації законів, транспорту, торгівельних звичаїв і т. д., а з другого, — прискорює темпи життя в різних регіонах держави, урізноманітнює його та спонукає до “індивідуалізму одиниць” завдяки появі поділу праці й розшаруванню суспільства. Все це робить необхідним наявність окремих центрів у державі з певними правами у сфері власного економічного, культурного й політичного розвитку [184, с.351]. “Капітал іде з центрів до ліпших природних і економічних умов продукції, творить там індивідуальне економічне життя, породжує індивідуальні місцеві соціально-економічні і культурні потреби й інтереси,” — стверджував автор статті [184, с.352].

Більше того, диктатура центру у часи розвинутої суспільної та політичної свідомості — річ неможлива, а при неминучій демократизації капіталістичного суспільства виникає ще більша нагода надати місцевому громадянству його природне право вирішувати свої проблеми власними силами, а творення законодавства залишити за державою. Порш підкреслював, що навіть такий “уславлений централіст”, як Каутський, вважав, що проти експлуатації провінцій з боку центру треба боротися шляхом розширення місцевого самоврядування на основі загального і рівного виборчого права”. Автономія й самоврядування, що прискорюють темпи економічного, культурного й політичного розвитку, руйнуючи старі ідеї та форми соціально-економічного життя, заохотять мешканців провінції до подальшого громадського поступу. Саме капіталістичний лад, на думку Порша, привів до утворення націй. Процес централізації економічного життя перетворив середньовічні держави, що склалися з різних народів, не тільки у централізовані, а й національні. “Нова історія в певному розумінні — історія утворення централізованих національних держав” [184, с.353].

Виходячи з того, що різниці між націями куди більші, ніж між районами, М.Порш доходить висновку, що й національна автономія повинна бути значно ширшою за територіальну. До того ж вона якоюсь мірою зможе задовольнити справедливі прагнення до самостійності й незалежності націй, що зніме зайву напругу у суспільстві. Центральний парламент навіть при найбільшій демократизації державного ладу не зможе розв'язати проблеми різних народів країни тому, що його члени — представники окремих націй — не мають спроможності належним чином ознайомитися з їх місцевими справами — складними та індивідуальними. Централізм у таких багатонаціональних державах веде до виродження парламентаризму тому, що утруднюється контроль громадянства за його депутатами, які, будучи відірваними від мас, легко вважать поглядами й бажаннями виборців. М.Порш прийшов до висновку, що в багатонаціональних державах нормальний розвиток усіх націй можливий тільки тоді, коли вони являють собою спілки національно-територіальних одиниць. Він вказав на те, що до такого ж висновку приходять майже вся світова соціал-демократія, навіть російська [184, с.354].

Аналізуючи VI розділ книги Кульчицького, що торкався майбутнього конституційного ладу Росії, М.Порш не погодився з тим, що автор не вважає за доцільне надання деяким народам, у тому числі й українському, права на політичну автономію, обмежившись для них лише культурно-господарською автономією. Оскільки різницю між цими двома автономіями сам Кульчицький не пояснює, Порш припускає, що політична автономія — це національно-територіальна, а культурно-господарська — це “крайове самопорядкування” (обласне самоврядування). Полемізуючи із своїм польським колегою по партії, український соціал-демократ висловив думку, що не інтенсивність та рівень національної свідомості, а необхідність рівних умов для культурного й політичного розвитку націй є провідним у вирішенні цього питання, оскільки брак розвиненої національної свідомості зникає досить швидко. Враховуючи те, що й український народ у недалекому майбутньому стане достатньо національно свідомим, варто вже сьогодні подбати про реалізацію його права на автономію. Створювати ж програму майбутнього національного устрою Росії “на всякий випадок”, на думку автора, нерозумно [184, с.357].

Враховуючи те, що наукова думка не завжди є зрозумілою для трудящих мас, М.Порш надрукував у «Слові» ряд статей під назвою “Про національну неволю та про те, як з неї визволитися”, де у досить популярній формі подав історію втрати Україною самостійності, вказав на причини й наслідки політичної, культурної та економічної залежності, а також розкрив шляхи

здобуття національної самостійності українським народом [186, № 21, с.6]. Національна неволя настає тоді, підкреслював автор, коли немає рівності між народами однієї держави, коли один народ (властиво, його капіталісти) панує в країні та гнітить інші. Вона, на думку публіциста, не легша за класову. “Густою хмарою висить вона над усім життям поневоленого народу, великою колодою лежить на шляху його розвитку”. Перш за все пануюча нація намагається знищити мову поневоленої, примусити в школах вчитися чужою мовою, заборонити дітям розповідати про рідний край, пісні, минуле. На освіту поневолених націй витрачаються мізерні кошти. Таким чином гальмується розвиток національної культури. На історичних фактах Порш показав, як Росія від Петра I почала нищити українську культуру для того, щоб підкорити народ.

Іншою ділянкою прояву національного гніту є народне господарство — ґрунт, з якого “бере свої соки” все життя народу. Тому для соціал-демократа дбати про розвиток народного господарства — справа корисна. Уряд пануючої нації робить усе, щоб пригальмувати розвиток економіки гноблених народів. Однак рано чи пізно останні повстають для оборони своїх національних прав. Як тільки вони прокидаються, то відразу ж зазнають політичного гніту, що проявляється у позбавленні або в обмеженні свободи слова, друку, зборів та ін. Культурний, економічний, політичний гніт є головними формами національного [186, № 21, с.5-6].

Національна неволя є страшним лихом для всього громадянства. Чи то пани, чи то селяни — всім національне рабство несе горе, муки, велику шкоду. Оскільки ця неволя гальмує розвиток народного господарства, то робітництво поневоленої нації страждає найбільше, бо не має в себе на батьківщині достатньо великих фабрик і заводів, де б він міг продати свою робочу силу, щоб не вмерти з голоду. На підприємствах низька заробітна плата, довгий робочий день, у державі страшне безробіття. Несвідомий, убогий, забитий, не об’єднаний робітничий клас поневоленої нації не здатний створити велику й сильну робітничу партію, яка б могла боронити його інтереси в парламенті держави. До того ж в останньому, де немає миру та згоди між представниками різних націй, а кипить вічна міжнаціональна боротьба, взагалі важко добитися вирішення будь-якого питання, зазначає Порш [186, № 22, с.7-9].

Національна неволя також затьмарює розум робітників, їх класову свідомість. Робітникові поневоленої нації здається що його душать не капіталісти, а весь чужий народ, а отже, й пролетаріат останнього. Він привчається ворогувати з робітниками іншої нації, не хоче єднатися з ними, іноді стає навіть зрадником для

них. Так втрачається єдність пролетаріату, що у свою чергу заважає світовому робітничому рухові відстоювати власні глобальні, загальносвітові інтереси. Національна боротьба, писав Порш, — “то вічна і страшна війна одних народів з іншими. В ній робітники одного народу єднуються з капіталістами супроти інших народів” [186, № 22, с.8-9].

Цікавою є точка зору М.Порша на історичну роль національної буржуазії. До цього класу він ставився занадто поблажливо, як для соціал-демократа. Доводячи, що між капіталістами різних націй немає згоди, бо піклуються останні насамперед про ринки збуту своїх товарів, тому між ними йде невпинна боротьба, автор підкреслює, що буржуазія дбає, щоб її народ був багатший й освіченіший за інші, щоб у державі було багато шкіл, щоб її край густо вкрили залізниці тощо, оскільки в боротьбі між народами бере гору той, хто дужчий, багатший та освіченіший. Буржуазія не може повністю одцуратися від свого народу. Вона говорить його мовою, у них спільна доля [186, № 23, с.11-12].

Далі М.Порш намагався дати визначення національної держави. Він зазначав: “Держава, що складається з одного народу, — є національна держава”. В ній усі говорять одною мовою, люблять свій рідний край. Горе й радощі, минуле і майбутнє єднують усіх в одне національне громадянство. У такій державі немає міжнаціональної боротьби. Розглядаючи націю як родину, як соціальну цілість, він прагнув, таким чином, показати дух національної солідарності й братерства серед усіх її членів незалежно від їх класової приналежності.

Серед усіх шляхів, що ведуть до національного визволення, до згоди різних народів однієї держави, на думку автора, найпевніший, найкращий шлях той, на який вказує робітничий клас: “Найкраща програма в національній справі — то програма пролетаріату” [186, № 23, с.11]. Останній, щоб здобути національну волю, має боротися за вільні демократичні порядки і закони у державі, за рівні права для всіх народів. Але це ще не є запорукою національної волі. Закони при капіталістичному ладі, самі по собі, не дадуть повної згоди та миру між націями. Тільки соціалістичний лад покладе край національному поневоленню. Однак це не значить, що не потрібно боротися за національне визволення. Подібно до того як пролетаріат ступінь за ступенем, реформу за реформою здобуває від капіталістів для себе нові поступки, щоб ближче підійти до нового життя, так само він повинен робити крок за кроком у боротьбі за національну волю, що допоможе зменшити національний гніт, а то й навіть зробити його малопомітним. Порш вважав, що коли б держава порядкувала тільки справами загальнодержавної ваги, а про місцеві на-

ціональні потреби дбав сам народ, тоді буржуазія не змогла б неволити чужі нації. Тому треба всі місцеві культурні й економічні справи кожної з них передати їм самим. Хай вони задовольняють свої потреби так, як їм буде до вподоби. Коли кожен народ матиме право видавати закони у справах свого краю, коли він зможе порядкувати всім тим, що стосується потреб його життя — словом, коли кожен народ в державі матиме автономію, тоді національна неволя зникне сама по собі [186, № 29, с.11].

Найрадикальнішим «автономістом» серед українських соціал-демократів був Павло Стебницький. Перша книжка «Вільної України» вмістила його статтю «Краєва автономія України». Вона наробила багато галасу серед соціал-демократів усєї Російської імперії.

Досліджуючи коріння глибокої кризи, що охопила всі сторони життя Російської імперії, П.Стебницький основну її причину вбачав у надмірній централізації влади. Саме вона, на думку автора, призвела країну до некерованого свавілля бюрократії, знищила політичні свободи, поглибила класове та національне гноблення [217, с.40]. Отже, для виправлення становища державний лад Росії повинен бути реформований на принципах крайової автономії як необхідної умови існування демократичної держави. Серед багатьох національностей Росії найбільш пекучу потребу в автономії, на погляд автора, відчувають українці. До українських він відносить повністю 8 губерній, де вони становлять переважну більшість населення (Полтавську, Чернігівську, Подільську, Харківську, Київську, Волинську, Катеринославську, Херсонську), Кубанську область й частину Седлецької, Бессарабської, Курської, Гродненської, Воронежської, Люблінської та Таврійської губерній, а також частину Донської області. Ця територія (приблизно 400 тис. кв. верст), де проживає близько 25 млн. населення, серед яких 20 млн. — українці, має отримати, на погляд автора, крайову автономію [217, с.36].

Найболючішим для України є аграрне питання, оскільки основним промислом краю, навіть там, де кількість селянського пролетаріату за останні десятиліття значно зросла, є землеробство. Саме автономія та самоврядування, стверджував П.Стебницький, дасть змогу населенню цих родючих земель успішно впровадити аграрну реформу. Що ж до можливостей центрального парламенту, то він навряд чи зможе найближчим часом здійснити аграрні перетворення, бо змушений буде вирішувати питання загальнодержавної ваги. Впорядкувати земельні відносини, “враховуючи особливі форми земельного вжитку”, під силу тільки українському сейму через націоналізацію землі й передачі її у крайовий земельний фонд [217, с.37].

Другим за значенням для України, на думку автора, є питання національної школи та освіти. У цьому центральний парламент зарадити теж навряд чи зможе, бо тільки тоді, коли освіта “одягнеться у форми народньої мови, ступить у тісний зв'язок з побутом і духовним життям народу”, справа зрушиться з місця. Ідею національної школи та освіти допоможе успішно впровадити в життя лише створення і діяльність крайового сейму. Це також дасть змогу залучати більше коштів з місцевого бюджету на культурні та освітні потреби народу [217, с.37].

Відстоюючи ідею крайової автономії, автор вбачає у ній необхідну умову культурного й економічного розвитку всієї Російської держави і фактор, що об'єднає її на нових засадах, — “упорядковане громадське керування”. Всеросійському парламенту, як органу забезпечення загальнодержавних функцій та творення загальнодержавного законодавства, відводиться роль “зводити до одного знаменника інтереси окремих країн, що виходять за межі крайового життя”. Він має узгоджувати суперечності між окремими елементами держави, побудованої на автономно-федеративній основі, й відати загальнодержавними справами: військом, грошима, торговельною політикою і зовнішньополітичною діяльністю [217, с.40].

П.Стебницький кілька раз назвав майбутні автономні утворення “країнами”. Така відверта постановка питання про широку автономію України викликала гучний резонанс у соціал-демократичному русі Російської імперії та зливу звинувачень у “буржуазному націоналізмі” з боку РСДРП. Це змусило редакцію журналу “Вільна Україна” у третьому номері устами М.Порша публічно відмежуватися від статті, а разом з тим від поглядів на автономію, викладених у ній [112, с.17].

Ще одним соціал-демократом, що ревню відстоював ідею автономії, був Симон Петлюра, який у січні 1906 р. приїхав до Петербурга, де відразу ж поринув у публіцистичну діяльність. У молодого публіциста виходить кілька десятків статей у «Вільній Україні», «Слові», «Раді», «Україні», «Літературно-науковому віснику», що тією чи іншою мірою стосувалися національного питання.

На думку С.Петлюри, український рух у 1906 р. був ще досить слабким, ґрунтовні наукові праці з українського питання були нечисленні. Пізніше він писав: “Національне питання взагалі і українське зокрема не знаходило в пресі відповідного місця. За весь час видання, наприклад, “Громадської думки”, “Ради”, “Рідного краю”, ці часописи мало присвячували уваги принципово-теоретичній частині українського питання, а ще менше розв'язанню його в конкретних умовах життя України. Український

народ... виглядає недослідженим, невивченим, маловідомим елементом" [172, с.32-33]. Тому журналіст з великою зацікавленістю зустрічав кожну публікацію "в цій болючій справі". У "Літературно-науковому віснику" було опубліковано полемічну статтю-відгук С.Петлюри на статтю М.Порша "Автономія України в світлі соціал-демократичної критики" [175, с.182]. Симон Васильович поділяв погляди М.Порша на шляхи розв'язання національного питання у Росії. Він підтримав тезу останнього про те, що "інтереси праці, заробітку, боротьби з капіталом так само, як і інтереси культурні та духовні українських робітничих мас, тісно пов'язані з позитивним вирішенням національного питання». Автор вказував на повну неспроможність російської соціал-демократії, яка відстоювала думку, що пролетаріат не повинен боротися за федералізм й автономію. Опираючись на праці визначних лідерів світової соціал-демократії С.Петлюра доводив, що українські еседеки у справі національного питання стоять ближче до світової соціал-демократії, ніж російські [175, с.182].

Що стосується майбутнього устрою Російської держави, то "необхідна інша політична організація, яка б давала можливість Україні боронити свої економічні, культурні й національні інтереси, організація з більшими виконавчими і законодавчими правами, ніж місцева самоуправа. Такою формою політичної організації українського народу... являється автономія України" [175, с.182].

Петлюра уважно стежив за спрямуванням та розвитком політичних процесів у перших двох Державних думах. У статтях з цього приводу він із задоволенням констатував, що політична свідомість серед українського суспільства зростає, проявляючись саме в активізації парламентської боротьби [221, с.26]. Відмічаючи різноманітність поглядів українців у Думі, що свідчило про свободу політичної думки й активність останніх, він закликав до об'єднання зусиль у випадках, коли йшлося про життєві інтереси всього українського народу. Петлюра вітав об'єднання думських депутатів в "Українську трудову громаду", яка мала спільно відстоювати право українців на рідні мову, освіту, політичну автономію та ін. Переглядаючи його статті тих років можна відтворити чітку картину подій, що стосувалися національного питання і відбувалися в "Українській трудовій громаді" [172, с.30-58].

Однак у період спаду революційної боротьби С.Петлюра різко змінив свої погляди на співпрацю УСДРП з "українською буржуазією". Він розумів, що коли в III Думі не буде представників українського народу, то й нікому буде боронити його національні інтереси. Деякі політичні сили стверджували, що в цій ситуації треба забути все, що розрізняє українців, забути, що в Україні є партії, й об'єднатися навколо загальних проблем. Проте Петлюра

сумнівався, що таке об'єднання може статися, “бо кожен клас відстоює свої інтереси”. Українська буржуазія, на його думку, хоче такої автономії, “щоб ще дужче експлуатувати робочий люд..., а трудящому людові не потрібна та національна воля, де буде свобода тільки для панів, а для нього зостанеться одне здирство”. Тому в боротьбі за своє національне визволення “трудящі” України мають єднатися тільки з “трудящими” інших національностей, навіть з тими, що вже національно вільні. Злиття всіх українських партій призвело б до різкого “поправління” всього національного руху, через це проти нього потрібно виступити найгостріше [119, с.4-5].

Пізніше, аналізуючи соціальний і національний склад новообраної III Думи, автор дійшов висновку, що вона не дасть поневоленим народам жадану волю. “Гласом вопіючого” буде скарга українського депутата про ті неможливі обставини, в яких доводиться жити його нації. Ті “панські депутати”, яких обрала Україна, не будуть ставитися так прихильно до національного питання, як ставилась “Українська трудова громада” II Думи. “Деякі, може, й озвуться в Думі як українці, та це будуть панські голоси, голоси буржуазії, яка не відчуває на собі так гостро того національного гніту, який відчувають народні маси”. Однак на діяльності цієї Думи пригнічені нації пересвідчать, що буржуазія нездатна розв'язати національне питання, “що це можуть здійснити тільки ті, хто зазнав на собі горя та утиску, тобто соціально скривджені класи” [177, с.1-2]. В іншій статті журналіст уже більш м'яко зазначив: “Ми не можемо не привітати появи національної свідомості серед української буржуазії. Її голос в Думі показуватиме силу українського руху. Її завоювання в Думі дадуть йому нову силу” [118, с.4-5].

Великого значення у своїх публікаціях Петлюра надавав українізації освіти. “Просвіта на Україні повинна бути національною. Це така життєва правда, що на неї пристане кожен, в кого є здорова голова на плечах, в кого розум не засліплений, хто відчуває всю велику шкоду, яку чинить народові просвіта, не приспособлена ні по формі своїй, ні по змістові до національних потреб народу” [179, с.237], — писав він в одній із своїх статей. Проте, вітаючи організаційні заходи українського громадянства у справі освіти, він разом з тим висловлював незадоволення з того “невірного і облудного напрямку, який часом приймає ця організація”. “Звичайно, треба признати ненормальною річчю, що російські культурно-просвітні інституції працюють серед українського народу. Але байдуже чи навіть вороже ставлення українського громадянства до російських культурно-просвітніх товариств та інституцій на Україні здебільшого не є корисним для національної

справи". Більше того, українське громадянство, на думку автора, має скористуватися цими товариствами, їх зв'язками, їх грішми для власної національно-культурної справи. Петлюра закликав українців піти в ці інституції, українізувати їх, зробити своїми. Він піддає критиці статтю, що була надрукована у шостому номері "Рідного краю" під криптонімом М. К-о, в якій висувалися звинувачення Харківському товариству грамотності за те, що воно видає в Україні російські книжки. "Гріхи" цього видавництва, на думку С.Петлюри, лежать на самих українцях, які дозволяють розвивати русифікаторську видавничу діяльність у своїх центрах замість того, щоб направляти її в українське національне русло. "Діяльність російських культурно-просвітніх товариств на Україні — то доказ нашої байдужості, нашого невміння використати те, що у нас під руками, то доказ нашого безсилля і браку ініціативи... Адже ні для кого не тайна, що в таких, приміром, товариствах, як Харківське товариство грамотності, українські видавничі секції дихають на ладан, виявляють мало жвавої діяльності не через те, що їм заважають росіяни, а через вину самих українців, які нічого або дуже мало роблять по тих секціях". Висловлюючись за українізацію російських культурно-просвітніх товариств С.Петлюра не виступав проти існування їх взагалі. "Україну заселяють не тільки одні українці. Є в ній також і інші нації, культурному розвитку котрих ми не маємо ніякого права робити перешкод та заборон. Але ті товариства, які удержуються за гроші українського народу, повинні стати національними, з російських змінитись на українські. Здійснити це завдання можуть тільки самі українці" [179, с.238].

Разом з тим С.Петлюра усвідомлював загрозу самотньому життю українського народу з боку політичних сил Росії, незалежно від їх ідеологічної спрямованості. Чи то російські демократи, чи соціалісти, чи монархісти — всі вони об'єднувались в одному — у боротьбі проти українства. На його думку, справжніх лібералів і демократів серед російських політиків було обмаль. Публіцист писав про це у своїх статтях про роботу Дум. Він дійшов висновку, що українським політичним силам треба боротися з імперією, незважаючи на колір партійних стягів [393, с.10].

У статті "Українські катедри і український пролетаріат" [181, с.3-5], що була надрукована в "Слові", С.Петлюра повернувся до проблем націоналізації освіти й науки. Наводячи факти запровадження української мови та історії у вищих навчальних закладах, він ставить риторичне запитання: чи вигідно це пролетаріатові України? Адже діти робітника або бідного селянина не почують рідної мови й лекцій про історію, їм заказано всі шляхи до вузів, а нове слово про Україну будуть слухати тільки діти за-

можних людей, буржуазії. Здавалося б, що українському робітникові не буде ніякої користі із сучасної української науки. Однак так здається тільки з першого погляду, зазначає автор. Якщо познайомитися ближче з проблемою, то переконаєшся, що робітник не може успішно розвиватися, успішно боротися, коли він не володітиме знаннями. А останні скоріше доходять до нього тоді, коли він буде користуватися своєю рідною мовою, знайомими йому з дитячих літ звуками й образами. Коли держава відбирає у пригнобленої нації право на вільний національний розвиток, національну школу і культуру, то вона свідомо призводить її до духовної загибелі та занепаду. Якщо велику шкоду від чужої культури відчуває на собі ціла пригноблена нація, то подвійну шкоду зазнає від неї її пролетаріат. Чужу, насильно нав'язану освіту й культуру у першу чергу відчуває більш за всіх соціально покривджений представник пригнобленої нації. Знаючи причини такого лиха, він починає свідомо боротися проти нього. Але не слід пролетаріату обмежуватися тільки боротьбою за національні права, а треба повставати разом з тим також проти капіталістичного ладу, який разом з іншими формами гніту “для свого добробуту вимагає і гніту над недержавними націями” [181, с.4-5]. Тому, на думку Петлюри, український пролетаріат не може байдуже ставитися до того, чи буде націоналізована в Україні школа та культура. Він відзначає, що свою зацікавленість у цій справі пролетаріат уже продемонстрував на ділі, підтримуючи українських студентів в їх боротьбі за націоналізацію науки й освіти у численних відозвах і резолюціях. Без цих акцій селян та робітників, що друкувалися в українських газетах, голос студентства загинув би марно, був би тим “гласом вопіючого в пустелі..., якого ніхто не чує і на який ніколи не одгукуються в бюрократичних пустелях”. “Руїна аристократизації російської мови на Україні є заслугою цих мас. Честь демократизації української мови, заведення українських предметів по вищих школах належить також народнім масам”. Пам’ятаючи про це, студенти — українці мають нести здобуті ними знання про рідний край своєму народові, туди, “де по обдертих селах панує темрява, туди де робітничі діти нівечать і душу, і мозок свій чужою культурою”. Спираючись на думку відомого європейського соціал-демократа К.Каутського про те, що пролетаріат лише тоді здобуде перемогу, коли розвине свої інтелектуальні сили, стане інтелігентним, освіченим у своїй масі, С.Петлюра зазначав: без національної школи робітничий клас не може досягти звільнення [181, с.4-5]. Національна школа й освіта, — робить він висновок, — перший крок на шляху до соціальної волі.

С.Петлюра виступав проти крайнього радикалізму в національній справі. Даючи негативну характеристику діяльності Ук-

раїнської народної партії, він писав: “Уже від початку свого заснування УНП виявила себе в своїх програмно-партійних виданнях як партія націоналістична з усіма негативними шовіністичними рисами національної обмеженості і вузькості. Резолюції партії з різних питань українського життя і загальна тенденція всіх літературних видань її відзначалась часто нетолерантністю, а то й чистою ворожнечею... до інших національних груп, що живуть на Україні або так чи інакше стосуються українського народу”. С.Петлюра вважав УНП шкідливою, доводячи, що її “практична діяльність утворюватиме вдячний ґрунт для зросту серед українського громадянства таких несимпатичних явищ, як антисемітизм, русофобство і навіть людожерство до інших національних елементів в Україні” [172, с.54-55].

Обіймаючи посаду співредактора “Слова” та голови відділу літератури й театру, Симон Васильович надрукував ряд статей літературно-мистецького змісту. Публікації “До ювілею М.К.Заньковецької” [170, с.35-63], “На бенедікті М.К.Заньковецької” [176, с.3], “Дзвін”-збірник [169, с.16-18], “Пам’яті Івана Тобілевича” [178, с.19-30], “Уваги про завдання українського театру” [180, с.16-18] та ін. наскрізь пройняті ідеєю національного, духовного й культурного ренесансу. Їх автор висунув ідею соціальної та національної місії українського мистецтва, наводячи слова бельгійського соціаліста Дестре: “Для того щоб побороти величезні соціальні конфлікти, треба вжити всіх добрих бажань, треба всі сили пустити в діло. Мистецтво і наука повинні допомагати в цій справі” [180, с.15-16]. Коли ж подивитися на українських драматургів як на «барометр артистичних настроїв тієї нації, з якої вони походять і життя якої вони малюють», то можна з упевненістю стверджувати, що останній показує невірно, що він не відображає всього того, що відбувається в житті народу. Українські драматурги весь час плекали або етнографізм, впадаючи на кожному кроці в “шаржівку народних типів”, або в кращому разі малювали сіру, одноманітну, “як небо восени, прозу життя”, і український народ у своїй жадобі до духовного хліба примушений задовольнитися “або каменем, або літературним сурогатом, або ж такою стравою, яка не збуджує в ньому і не приблизшує бойовничих сил” [180, с.16].

Наполеглива робота на ниві організатора й редактора багатьох періодичних видань, активна публіцистична діяльність дали можливість молодому політику якнайкраще розібратися у тогочасних подіях українського життя, а також зі сторінок газет і журналів впливати на хід останнього. Як український соціал-демократ, він відстоював ідею класової та національної рівності й виступав за автономну демократичну Україну, як свідомий громадянин,

справжній син своєї Вітчизни постійно робив наголос на визволенні України з-під національного гніту, як знавець літератури, театру, історії народу — всебічно пропагував українську культуру.

На шпальтах соціал-демократичної преси критикувалися нові ідеї слов'янофільства (так званого неослов'янства), що прокотилася сторінками російської проімперської преси у 1908-1909 рр. Ця ідеологія повстала ще на початку XIX ст. з могутнього пориву народів Східної Європи до національного визволення, з розуміння не лише спільності етнічних та історичних коренів, але й подібності становища, як народів, що не мали власної національної державності. Українських мислителів також не обминуло захоплення всеслов'янською темою. Першими, хто намагався адаптувати ідеї слов'янської солідарності до суто українських потреб, були кирило-мефодіївці. Значну роль в ідейній еволюції українського слов'янофільства відіграв М. Драгоманов [див. 363]. Однак політичні процеси, що почалися наприкінці XIX — початку XX ст. і призвели до різючих геополітичних змін у Південно-Східній і Східній Європі, сприяли девальвації слов'янської ідеї у суспільній свідомості українців [див. 357]. У програмах українських політичних партій та в партійній періодиці початку XX ст. уже не зустрічалися посилення на особливу всеслов'янську роль України, яка так турбувала М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова та ін.

Серед українських соціал-демократів найбільше критикував неослов'янство Володимир Садовський. У статтях «Неослав'янські утопії» та «Слав'янська «єдність»» намагання відродити останнє він пов'язував з чисто економічними чинниками. На думку автора, відстоюючи ідеї «Великої Росії», російська інтелігенція — «колишні ідеалісти», які до того переймалися проблемами абсолютної моралі, — стали перейматися проблемами ринків збуту для російського капіталу. Саме через це вони реанімували давнє слов'янофільство, намагаючись пристосувати його до потреб буржуазії. Психологія буржуа з його вічною погонею за ринками та антагонізмом до конкурентів передалася і російській інтелігенції [202, № 14, с. 1].

В. Садовський критикував частину російської інтелігенції, яка згуртувалася навколо «Московського Еженедельника» (видавався під редакцією відомого слов'янофіла князя Є. Трубецького) за те, що ті «свої цілком реальні цілі зодягнули в одіж братання усіх слов'янських народів на підставі рівності і свободи» [202, № 14, с. 1]. Він навіть зовнішні фактори, які сприяли тому, що неослов'янство за досить короткий час встигло оформитися у цілий ідеологічний напрям. Насамперед, це намагання буржуазії інших слов'янських народів, зокрема чехів, віднайти нові ринки збуту серед слов'ян: «Неослов'янство має виразне антигерманське спрямування, а за боротьбою з «культурним германізмом» криються, перш за все,

економічні інтереси чеської та російської буржуазії. Дві душі об'єднані у неослов'янина: душа колишнього ідеаліста, якому дорога самобутня слов'янська культура сама по собі, і душа буржуа, що усіма засобами бореться за нові ринки збуту [202, № 14, с.2].

Підтримуючи ідею “великої і неділимої Росії”, неослов'янофіли виступали за зміни у зовнішній політиці імперії щодо слов'ян, однак, на думку автора, Росія має насамперед продемонструвати лояльне та демократичне ставлення до останніх у самій Російській імперії. В.Садовський сумнівався у демократичності зовнішньої доктрини російських неослов'янофілів, однак ще менше вірив у їх наміри щодо внутрішнього демократичного устрою імперії, а у фразах про слов'янську солідарність тоді, коли слов'янські народи стогнуть під гнітом слов'янських же урядів, вбачав тільки лицемірство [202, № 14, с.3]. Автор критикував ставлення неослов'янофілів до польського і українського питань, зазначаючи, що ідеологи неослов'янства є дуже невдалими оборонцями тих високих ідеалів, про які вони говорять. Їх демократизм, резюмує він, пристосований до потреб “третього сословія” — російського купецтва [202, № 14, с.4].

В.Садовський задався питанням: “Чи може мати успіх така ідеологія? Чи потрібна вона сучасному українському рухові?” Самий поверховий аналіз сучасного державного і економічного стану Росії, зазначав він, показує, що ні зараз, ні у майбутньому ця ідеологія не зможе перейти з “хмар утопії та маніловщини в долину реального життя”. При фінансовій кризі, при зростаючих злиднях селян і робітників Росія не може вести агресивної зовнішньої політики, не може захищати інтереси слов'янських народів на міжнародній арені [202, № 15, с.2]. Між тим, на думку автора, неослов'янська ідеологія могла б мати успіх, але тільки тоді, коли б опиралася на реальну і щирі прослов'янську політику Росії.

В.Садовський навів три зовнішні фактори, які прискорять процес зникнення неослов'янства як ідеології: виступ Росії на боці Австрії в Австро-Сербському конфлікті, несприйняття Росією польського національного руху за власну державність, протистояння між російським і чеським великим капіталом [202, № 15, с.2]. На його думку, українцям не прийдеться жалкувати через те, що вони не беруть участі у “неослов'янській комедії”. Не треба також боятися і того, що неприхильне відношення неослов'янофілів до українців пошкодить тим симпатіям, які б могла здобути українська справа серед широких мас слов'янських народів. Неослов'янство згине, бо не має під собою реальних підстав для того, щоб стати рухом народних мас, тим часом український рух буде рости і ширитись, бо він пов'язаний з долею тих людей, яким належить майбутнє [202, № 15, с.3].

Автор статей переконаний, — чим більше буде рости національна свідомість слов'янських народів, тим більше буде зростати почуття солідарності між ними, і ця солідарність згодом стане міцною і постійною. Вона не буде обмежуватися одними слов'янськими народами, а охоплюватиме усі народи Європи. Ідеологія неослов'янства не сприяє такій солідарності, зазначав В.Садовський.

Між тим, автор не заперечував існування феномену всеслов'янської культури і підкреслював, що взаємні культурні впливи слов'янських народів були й будуть у майбутньому, однак враховуючи те, що ці народи розвиваються у цілком відмінних умовах, немає підстав сподіватися й на трансформацію неослов'янства у широкий культурницький рух. На його думку, останнє має зникнути так само, як і старе [202, № 15, с.3].

Життя вже почало розбивати ілюзії неослов'янських утопістів, на що яскраво і різко вказують наради останніх. Російським неослов'янофілам довелося визнати, що всі підавстрійські слов'яни не можуть стати їх опорою проти германізму, бо навіть переймаючись ідеями неослов'янства, вони все-таки не забувають, що у тій самій Австрії є для них громадянські свободи, є конституція, тоді як в об'єкті їх симпатій — Росії, усього цього немає. Не виправдалися надії й на те, що вдасться витіснити з слов'янських ринків німецькі товари, з тої причини, що економічне життя розвивається по своїм власним законам, а не по тим, які бажані для неослав'янофілів. “Карточна хатка неослов'янських ілюзій захиталася і ось-ось упаде, бо у провадирів неослов'янства, замість програми і тактики, є лише фрази” — зазначав В.Садовський [204, с.1].

Автор, критикуючи далекосяжні плани неослов'янофілів, намагався окреслити шляхи розв'язання складних взаємин між слов'янськими народами. Піддавалися критиці погляди на український рух як польську, німецьку, чи австрійську “інтригу”. Він припускав, що серед неослов'янофілів знайдуться й такі, які зрозуміли б і підтримали український рух, однак цьому сприятимуть не промови в “нездоровій атмосфері неослов'янських зібрань”, а знайомство з практикою українського руху, спільна боротьба на демократичному ґрунті [204, с.2].

Проекти вирішення українського питання, запропоновані представниками “автономістського” напрямку РУП-УСДРП — М.Поршем, С.Петлюрою, П.Стебницьким, В.Садовським зводилися до здобуття національно-територіальної автономії для України у складі Російської імперії. Найголовнішими тогочасними завданнями, що стояли перед партією вони вважали розвій національної школи, науки, театру, бібліотечної та видавничої справ тощо.

2.3. ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ПУБЛІКАЦІЯХ ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ

Головним ідеологом так званого “обласництва” у “спілчан” був Павло Леонтійович Тучапський — один із патріархів української соціал-демократії, активний член першої української соціал-демократичної групи, утвореної ще в 1893-1894 рр. у Києві. У 1901-1903 рр. її рештки продовжували існувати під назвою “Українська соціал-демократія” [285, с.70], а згодом влилися до лав УСДРП та Української соціал-демократичної “Спілки”.

На початку січня 1905 р. і П.Тучапський увійшов до Головної ради новоутвореної “Спілки”, а через кілька днів став співредактором її центрального друкованого органу “Правда”. На його плечі ліг основний тягар редакційної роботи. Редакція знаходилася у кімнаті, в якій жила невелика родина Тучапських: донька Ніна та дружина Марія Сергіївна — секретар вищезгаданої газети [85, с.118]. Його публікації в “Правді”, ймовірно з тактичних міркувань, майже не торкалися національного питання. Статті з цієї тематики під псевдонімом “П.Лукашевич” були надруковані в санкт-петербурзькому журналі “Вестник жизни”. Своєрідний погляд автора на “особливості” вирішення українського питання в Російській імперії викликав лавину критики з боку всього спектру українських політичних сил [175, с.181-184].

Аналізуючи стан вирішення національного питання в Україні в статті “Українські національні партії” (вийшла в першому номері “Вестника Жизни”), Тучапський стверджував, що саме рішуча “переоцінка всіх цінностей” українським суспільством обумовила появу на небосхилі політичного життя Російської імперії українського національного питання [153, № 1, с.36]. Проте, на думку автора, постало воно далеко не з тією гостротою, з якою могло постати ще в недалекому минулому. Національні партії, які у своїх програмах до останнього часу виступали за повну незалежність своєї нації, в період революції, коли, здавалося б, усі інші програмні вимоги мають виставлятися з незаперечною категоричністю, знизили свої вимоги до “автономії”. П.Тучапський пов’язував цей феномен з тим, що в Україні борцем за свободу виступив пролетаріат — клас, який не має батьківщини у тому сенсі, що для нього байдужі національні традиції та спільність походження зі своїм вітчизняним експлуататором. Навпаки, всі свої сподівання та надії на світле майбутнє він покладає на братерство та єднання всіх знедолених, якою б мовою вони не спілкувалися, і в якій би буржуазній державі вони не жили». Саме ідея

солідарності пролетаріату всіх країн та націй «пом'якшила» національне питання [153, № 1, с.36].

Павло Леонтійович сподівався, що майбутня російська революція, здобувши громадянські права та свободи, “автоматично” знищить також привілейоване становище російської національності. Так чи інакше: чи у формі автономії, чи у формі широкого місцевого самоуправління, “іногородці” будуть звільнені від ганебної системи “обрусіння”. Автор наївно сподівався на те, що у цьому останнім допоможе сам “свідомий російський пролетаріат”, який відстоюватиме право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу імперії. Він не виключав навіть повного відділення від майбутньої Російської держави тієї чи іншої національної одиниці, однак лише у тому разі, якщо цього вимагатиме свідомий пролетаріат. Тучапський задався питанням: “Чи будь-яке намагання здобути національну самостійність буде підтримуватися свідомим російським пролетаріатом?” І сам відповів: “Завжди і скрізь у цьому питанні визначальним критерієм мають бути, з одного боку, необхідність безперешкодного розвитку виробничих сил, а з другого, — безпосередні інтереси робітничого класу. Автор припускав у цьому разі навіть можливість виникнення конфлікту між російським пролетаріатом і пролетаріатом будь-якої іншої національності: “...можливо різне розуміння як вимог розвитку виробничих сил, так і безпосередніх інтересів робітничого класу”. Такий конфлікт, на думку П.Тучапського, спостерігався у певний час між російським пролетаріатом і тією частиною польського пролетаріату, яка прилучилася до Польської партії соціалістичної (Р.Р.С.). Російська соціал-демократія не може підтримувати вимоги національного уособлення, якщо ці вимоги висуваються не пролетаріатом, а тими чи іншими буржуазними партіями, робить висновок автор статті [153, № 1, с.37].

При безумовному визнанні необхідності повного знищення будь-якого національного гніту, будь-якого панування однієї нації над іншою, в той же час Тучапський зазначав, що потрібно боротися проти націоналізму, чим би він не прикривався. Необхідно знати напевно, чи не переросте процес “звільнення гнобленої національності” в насадження національної нетерпимості та шовінізму, які підривають ідею єднання пролетаріату всього світу, ідею, що є “свята святих” для соціал-демократії [153, № 1, с.38].

На думку Павла Леонтійовича, вирішення українського питання в Російській імперії має свої особливості, які полягають у тому, що по відношенню до інших націй нікому навіть у голову не може прийти питання, чи існує їх самобутня культура, чи ні. По відношенню ж до українців це питання виникало завжди.

Сумніви в існуванні особливої національної “фізіономії” у тридцятимільйонного народу з боку імперської офіційної науки автор пояснює намаганням розчавити все “инородческое” в ім’я “коренных русских начал” [223, с.29], проте зазначає, що і сам належить до табору тих, хто дотримується думки, нібито української культури не існує. Справа не в тому, чи є українська мова цілком самостійною чи є “наречієм” російської чи польської, навіть не в характері пісень та обрядів українців, чи в особливостях їх фізичного складу, писав П.Тучапський. Визначальним є реальний факт існування більшої чи меншої групи людей, які спілкуються однією мовою (або ж, власне, “наречієм”) і усвідомлюють свою окремішність у загальній масі населення. Такий факт, без сумніву, є очевидним і цілком достатнім для того, щоб вважати населення України за окрему націю зі всіма правами на самовизначення. Таким чином, не можна цілком заперечувати право на самостійне існування останньої [153, № 1, с.39].

Проте, на погляд автора, життя українського народу так міцно переплелось з життям російського в політичному, економічному та культурному аспектах, що самостійно він не зможе існувати. П.Тучапський не аналізує причини такого становища, не чіпає питання, чи могла з’явитися самостійна українська нація в інших історичних умовах, чи будуть сприятливі умови для її розвитку у майбутньому. Він лише констатує відсутність самостійного життя в українців і намагається довести їх приналежність до загальної культури великоросів [153, № 1, с.40].

Для Тучапського є незаперечним той факт, що Україна живе російським загальнокультурним життям. Російські література, преса, наука для кожного культурного українця є такі ж рідні, як і для будь-якого культурного росіянина з Калуги, Москви чи Петербурга. Що ж до української художньої літератури, театру та інших виявів мистецтва, то, на його думку, вони незначні і мають “дуже дилетантський характер”. По суті українська література мала досі лише одну силу, щоправда, велетенську — Т.Шевченка. Проте, якою б великою вона не була, на ній одній неможливо побудувати українську культуру. Тому поряд з основним духовним запасом, що дає культурному українцю російська культура, зазначає Павло Леонтійович, будь-який твір Нечуя-Левицького, Панаса Мирного чи навіть Франка є тільки чимось додатковим, і навіть повна відсутність творів останніх не зробить духовне життя українця неповним [153, № 1, с.40].

П.Тучапський вважав, що повсемісна залежність української культури від російської особливо яскраво проявилась у тому, що ніколи не існувало українського революційного руху незалежного від російського. Завжди “рух води” в Україні починався в пе-

ріод суспільного піднесення по всій Росії [153, № 1, с.41]. “Справжні українські революціонери” завжди вливалися в загальноросійське революційне русло. До “справжніх” автор відносить таких діячів, як Лизогуб, Кібальчич, Стефанович, Фроленко та ін. На його думку, сучасним українським революціонерам замість того, щоб закидати багном цих “рenegатів”, варто було б зрозуміти, чому ці “герої російського революційного руху” віддали своє життя боротьбі “за щастя всіх народів Росії” замість того, щоб створювати окремий український революційний рух. Останній, на думку П.Тучапського, не заслуговує на повагу справжнього революціонера [153, № 1, с.41].

Він вважав, що єдиним, чиї спроби утворити відособлений український революційний рух заслуговують на увагу, був М.Драгоманов. Проте і його спроби виявилися невдалими. Більше того, вони показали, наскільки тісно переплетене культурне життя України з життям усієї Росії. Хвиля загальноросійського революційного руху захопила і Драгоманова, який разом з багатьма іншими влився у загальноросійську ліберальну течію (очевидно, автор мав на увазі редагування ним органу “Земського Союзу” “Вольное Слово”) [153, № 1, с.41].

П.Тучапський переконаний, що Драгоманов був чи не єдиним з усіх українських діячів другої половини ХІХ ст., який до кінця зрозумів спільність культурного життя України й Росії. Однак це не заважало йому в “Исторической Польше и великорусской демократии” звинувачувати російських революціонерів в ігноруванні інтересів української нації [153, № 1, с.42].

Критикуючи український політичний рух, П.Тучапський відзначав той факт, що в Україні донедавна не існувало власних партій, як основи останнього, навіть у тих вузьких, підпільних рамках, в яких діяли російські партії. Були лише певні напрямки, яких він налічує три: перший — цілком лояльні українофіли, що гуртувалися навколо журналу “Киевская старина”; другий — у прямому сенсі націоналістичний, який очолив А.Кониський; та третій — М.Драгоманов і його послідовники [153, № 1, с.42]. Лояльні українофіли керувалися принципом “плетью обуха не перешебешь” і скромно займалися науковими дослідженнями з української історії, етнографії, літератури. Молодь, що тягнулася до них, вони залучали до таких же скромних занять. Другий напрямок — “кониськівці”, на думку автора, був не настільки невинним. Його представники робили шовіністичні вилазки проти російського народу і його культури. Саме проти них боровся Драгоманов і його послідовники. Автору більше до душі драгоманівський напрямок та кредо останнього у національному питанні, сформульоване ним самим так: “Космополітизм в ідеях і

цілях, національність у ґрунті та формі” [153, № 1, с.43]. Двома десятиріччями пізніше П.Тучапський виклав свої міркування з приводу ролі М.Драгоманова в українському русі в окремій статті “Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України” [466, с.100-114].

У другому розділі своєї статті автор перейшов до критики новоутворених українських політичних партій. Він у черговий раз наголошував на тому, що саме нове піднесення російського революційного руху, який розпочався з другої половини 90-х років, викликало нові форми українського національного руху [153, № 2, с.35]. Характерною рисою усіх вітчизняних партій, за Тучапським, є те, що всі вони називають себе соціалістичними. Однак їхній “соціалізм” має багато “несоціалістичних особливостей”. Він піддав критиці деморадикальний щотижневик “Рідний край” за те, що з його шпальт лунають до українців заклики “ брататися від сіряка до пана”. Дісталось також “Громадській думці” за заклик до примирення та об’єднання поміж усіх українців [153, № 2, с.36].

Не поділяючи поглядів деморадикалів на майбутню автономію України, П.Тучапський задається питанням: “Які ж рамки цієї автономії?” На його думку, вони вимагають занадто широких законодавчих повноважень для національних сеймів. Аналогій не спостерігається в жодній іншій федеративній державі. Автор упевнений, що це неминуче призведе до відособлення економічного господарства в автономних одиницях російської держави, що у свою чергу зашкодить економічному життю як країни в цілому, так і її окремих регіонів [153, № 2, с.37].

Аналізуючи “соціалістичні” гасла УНП, П.Тучапський доводить, що їх “соціалізм” є найбільш своєрідним. На його думку, це — цілком шовіністична партія, яка поставила перед собою головну мету — створення самостійної України, водночас цинічно декларуючи, намагання побудувати соціалістичну державу. Намагання УНП побудувати останню Тучапський назвав “несерйозною фантазмагорією” [153, № 2, с.37].

Він критикував “народників” й за те, що ті в брошурі “Робітниче свято першого травня” намагалися довести, нібито робітники пануючих національностей такі ж вороги українських робітників, як і капіталісти. Вони, на думку П.Тучапського, навмисне трактували намагання соціал-демократів озброїти народ для боротьби за соціалістичні ідеали як намагання озброїти пролетарів панівної національності для боротьби проти пролетарів поневолених національностей, чим вводять в оману робітників-українців [153, № 2, с.37-38]. Якщо УДРП, стверджував автор, є наступницею “лояльних українофілів і драгоманівців”, то УНП — пряма спадкоємиця “кониськівців”. Вона довела ідеї останніх до абсо-

лютного абсурду, доповнивши “повністю неймовірним українським соціалізмом” [153, № 2, с.39].

Особливо критикував П.Тучапський своїх братів по ідеології — членів УСДРП, вказуючи на “специфічний” соціал-демократичний характер цієї партії. Цю «специфіку» він повністю пов’язував з її ставленням до вирішення українського питання у майбутньому.

В шостому номері “Вестника жизни” за 1906 р. була опублікована критична стаття П.Тучапського про Санкт-Петербурзьке видання українських соціал-демократів “Вільна Україна”. В цілому автор позитивно відгукувався про журнал, однак зазначав, що соціал-демократичного в цьому виданні надзвичайно мало, “майже нічого, якщо не рахувати перекладених статей Каутського і Роланда-Гольста”. Особливо йому імпонували поетичні добірки віршів Лесі Українки та проза В.Винниченка. “Сплічанин” хвалить також відділ хроніки та внутрішнього огляду за “умілий добір яскравих фактів” [222, с.53].

Найбільше уваги він приділив “програмній статті” М.Порша “Національні організації пролетаріату”. Стаття заслуговує на “докладний розбір”, зазначав Тучапський, оскільки є зразком відстоювання принципу організації пролетаріату за національними ознаками і федеративної побудови РСДРП. Вказуючи на розбіжності у поглядах на згадані принципи між загальноросійськими і українськими еседеками, він намагався довести правомірність рішення об’єднавчого з’їзду РСДРП про неприйняття федеративного принципу та доцільність об’єднання з національними соціал-демократичними організаціями на територіальній основі: “Така форма організації, з одного боку, більш тісніше згуртовує між собою пролетаріат усіх національностей, що проживають в Росії, ніж федеративна — австрійського типу, а з другого, — дає можливість враховувати всі особливості місцевого життя пролетаріату” [222, с.53].

Полемізуючи з ідеологами УСДРП у питаннях теорії й, швидше всього, володіючи інформацією про незначний вплив цієї партії на маси, Тучапський з неприхованою іронією зазначав, що було б також дуже цікаво більш докладно ознайомитися з її діяльністю на практиці, оскільки доводиться дуже мало чути про розміри останньої та дійсний вплив партії на український пролетаріат [222, с.54]. Більше всього його бентежило те, що у “Вільній Україні” “шовіністи-самостійники” з “Хлібороба”, іменуються “товаришами” [153, № 2, с.39].

П.Тучапський також не згоден з деякими пунктами програми УСДРП, зокрема з положенням про те, що процес господарської децентралізації є складовою економічної еволюції й незмінно

приведе до децентралізації політичної: “Неможливо погодитися з тим, що це положення є досить зрозумілим та ясним, з одного боку, і цілком обґрунтованим, з другого... Де ми бачимо прояви цього факту?” [153, № 2, с.39-40]. Він також піддав сумніву тезу про те, що “політичні форми мають пристосовуватися до всіх індивідуальних, економічних, побутових, психологічних та культурних обставин кожної нації”. Не погоджувався ідеолог “спілчан” і з пунктом даної програми про необхідність передачі всіх питань, що стосуватимуться прав і свобод націй, до повноважень органів місцевого самоврядування [153, № 2, с.40-41].

П.Тучапський детально зупинився на статті П.Стебницького “Краєва автономія України”, що вийшла у першому номері “Вільної України”. Думку автора про те, що замість централізму в основу державного устрою Росії необхідно поставити принципи широкої обласної автономії, коли кожна область з однаковими економічними умовами чи з однорідною етнографічною масою населення мала б можливість сама задовільняти свої економічні і культурні потреби, він називає “дуже дивною з соціал-демократичної точки зору заявою” [222, с.53]. Ідеї згаданої статті, особливо ті, що стосуються прав майбутніх загальнодержавного парламенту та обласних національних сеймів, на думку П.Тучапського, ближчі до програмних засад УДРП, ніж світової соціал-демократії [153, № 2, с.42].

На погляд Павла Леонтійовича, інтереси розвитку продуктивних сил Росії й безпосередні інтереси українців зовсім не потребують автономії України, особливо у тому розумінні, яке пропонують деморадикали і деякі члени УСДРП. Економічне життя України, — зазначав він, так тісно пов’язане з життям Росії, що надання права розпоряджатися ним національному сеймові тільки загальмує її економічний розвиток, оскільки економічні особливості України лише доповнюють особливості інших областей Росії [223, с.42].

Ще менше сприятиме автономія України реалізації інтересів пролетаріату, що житиме в її губерніях у майбутній буржуазно-демократичній державі. П.Тучапський пов’язував це з тим, що промислового пролетаріату в Україні небагато, тому шансів у нього, навіть при самій широкій демократії, делегувати достатню кількість своїх представників в органи влади не буде. Представники ж пролетаріату всієї Росії в загальноросійському парламенті, за наявності демократичного виборчого права зможуть добитися набагато більше важливих поступок з боку пануючих класів, у тому числі і для українського пролетаріату, ніж їх добилися б представники останнього власними силами у своєму національному парламенті [153, № 2, с.42-43].

Права української нації на самовизначення, на думку “спілчанина”, не порушуються, оскільки автономії вимагає не вся нація. Українські селяни і пролетаріат не виступали і не виступають за автономію краю. Поки що таку вимогу висувують лише партії “виключно інтелігентського характеру”, які перебільшують глибину національних почуттів українського народу й цим ці почуття йому насаджують [153, № 2, с.43].

Що ж до “незручностей централізації”, то вони нейтралізуються широким місцевим і обласним самоврядуванням. Національний гніт зникне тоді, коли будуть реалізовані всі громадянські свободи [153, № 2, с.43].

Не потребує автономії і необхідність усунення недоліків державного господарства, пов'язаних з фінансовою централізацією. Чітке налагодження всього фінансового механізму, суворий контроль за державними видатками і, знову ж таки, розвиток широкого місцевого самоврядування дадуть можливість з одного боку піклуватися про інтереси всього господарського організму Росії, а з другого, — усунути паразитичне існування одних частин Росії за рахунок інших [223, с.29-30].

Якщо ж допустити повну децентралізацію, то вона, на думку П.Тучапського, призведе й до децентралізації законодавства та появи “безпосереднього народного законодавства”, при якому взагалі усе державне життя зосередиться в общинах. Зрозуміло, що навіть найзавзятіший прибічник демократизації не виступатиме за такий «ультра-демократичний» переворот, зазначав автор. “Інтереси демократії” в цьому разі не можуть бути визначальними, і мають поступитися принципу вищого порядку — створенню найбільш сприятливих умов для боротьби за соціалістичний устрій [223, с.31].

“Чи потрібно тоді взагалі знищувати національний гніт в Україні?” — задається риторичним питанням “спілчанин”. Потрібно насамперед тому, що будь-який гніт, будь-яке насильство, у чому б вони не проявлялися, мають зникнути з життя вільного народу [223, с.33]. Перше, що потрібно для цього зробити, — це запровадити початкове навчання рідною мовою та розвивати національну літературу. Саме вони становлять початки культурного розвитку будь-якої нації. Українській культурі має бути надана повна свобода. Однак доки розвинутої української культури не існує, доти вбачати позитивне в уособленні України, на думку Тучапського, не варто [223, с.33].

Павло Леонтійович намагався довести, що і К.Каутський у своїй праці “Слов'яни і революція” [352] помилявся, прогнозуючи неминучу федералізацію Російської імперії: “Саме на хибній уяві про характер та інтенсивність національних рухів “україн-

них народів” Каутський буде свої висновки про майбутні «Об’єднані Штати Росії» [223, с.34-35]. До того ж не варто ототожнювати його погляди і австрійських есдеків з поглядами всієї міжнародної соціал-демократії, до складу якої на рівних правах входять й інші, в тому числі й російські есдеки, які мають право на власні погляди щодо вирішення українського питання.

На думку П.Тучапського, у майбутній соціалістичній державі громадяни однієї нації, використовуючи громадянські права і права широкого місцевого та обласного самоврядування, матимуть повну можливість як нація розвивати свою власну національну культуру [223, с.36]. В основному погоджуючись з тезою програми РСДРП про доцільність широкого обласного самоврядування у майбутньому, яке могло б бути наділено навіть деякими законодавчими правами, наприклад, у сфері народної освіти, ідеолог “Спільки” не підтримав ідею майбутнього федеративного устрою Росії та її “економічну децентралізацію”, яка аж ніяк не може вміститися в “скромні розміри” поняття “широкого місцевого і обласного самоврядування” [223, с.40-41].

Насамкінець П.Тучапський зазначав, що компроміси між соціал-демократами з УСДРП та “Спільки” можливі. Для цього першим треба відмовитися від “того націоналістичного відтінку, якого надає їм теза про майбутню автономію України” [153, № 2, с.43]. Проте, як з’ясувалося найближчим часом, про компроміси та порозуміння між двома партіями говорити було ще зарано, бо в пресі розгорнулася справжня війна між їхніми головними ідеологами — М.Поршем і П.Тучапським.

Опублікована в дев’ятому числі “Вестника жизни” стаття останнього “К вопросу об автономии Украины”, була своєрідною відповіддю на статтю М.Порша “Автономія України в світлі “соціал-демократичної” критики” і відкрила наступний “раунд” ідеологічної боротьби за “правильне розуміння” українського питання. Ідеолог “Спільки” ображався на ідеолога УСДРП за те, що той під час “дискусії” переходив “на особистості” та “підсовував” йому думки і висновки, яких він не висловлював [223, с.26].

П.Тучапський пояснив, що коли він стверджував: “Українці усвідомлюють себе чимось окремим від усієї іншої маси населення, що їх оточує”, то він мав на увазі, що це усвідомлення є дуже далеким від “розвинутого національного самоусвідомлення”. Якщо “хохли” бачать, що вони не “кацапи”, не “ляхи” і не “жиди”, то це ще не означає, що самі “хохли” уже усвідомили себе, як єдиний народ з певними національними потребами і задачами — зазначав автор. Тому, пояснював він далі свою позицію “коли я у подальшому стверджую, що українці не демонструють глибоких національних почуттів, я зовсім не заперечую сам собі, як намагається доказати М.П.” [223, с.26].

П.Тучапський заперечував М.Поршу й у тому, що процес, який останній називав “розлиттям капіталу”, якоюсь мірою пов’язаний з децентралізацією промисловості. На його думку, промисловість Росії ніколи не була зосереджена в якомусь одному центрі. Крім того, розвиток капіталістичної промисловості в нових районах імперії не можна ототожнювати з “децентралізацією промисловості”, оскільки саме це поняття передбачає ослаблення сили “центру” й перенесення її частини цієї сили на окраїни, чого немає [223, с.26-27].

Автор звинувачував Порша й у тому, що той сплутав економічні нахили української нації з економічними можливостями української території, і саме з наявності останніх виводив помилковий висновок про необхідність запровадження законодавчих органів на місцях. А оскільки ж господарське життя всіх регіонів Росії нерозривно зв’язане, то в інтересах усієї його сукупності потрібно не відокремлювати регулювання його окремих галузей, а навпаки, зосереджувати в руках центрального законодавчого органу. Інша справа, що такий орган, з одного боку, має функціонувати не на бюрократичних, а на загальнодемократичних засадах, а з другого, — мати своє продовження у широкому місцевому й обласному самоврядуванні. Лише в цьому разі можливе задоволення потреб цілого і його частин — робить висновок П.Тучапський [223, с.28].

Сплічанин критикує й інші аргументи Порша, вказуючи на те, що необхідність усунення недоліків державного господарства, пов’язаних з централізацією, зовсім не потребує автономії. [223, с.29-30]. Розмірковуючи про стан господарства в Російській імперії, Порш, на думку Тучапського, демонструє “дуже прямолінійне розуміння марксистського вчення про економічний “базис” і політичну “надбудову”, забуваючи, що не тільки перший впливає на останню, але й навпаки. Централізм, що сам значною мірою є наслідком розвитку капіталізму, в той же час дає могутній поштовх цьому розвитку, сприяє йому. Навіть абсолютистсько-бюрократична його форма, коріння якої сягають аж у феодално-кріпосницький лад, сприяла на певному етапі економічному розвитку Росії, наприклад, у створенні мережі залізниць. Також треба враховувати ті обставини, що нові умови життя в Росії неминуче приведуть до небувалого підйому економіки і у свою чергу розвитку інфраструктури між господарствами всіх регіонів країни, зазначає Павло Леонтьєвич [223, с.32].

П.Тучапський в цілому погоджувався з правомірністю судження Порша про те, що знищення національного гніту приведе до підвищення культурного рівня народу, якщо його не конкретизувати відносно України. Оскільки автор переконаний, що ук-

раїнської культури не існує, то знищення потужного впливу з боку культури російської на український пролетаріат аж ніяк не сприятиме підвищенню його культурного рівня. Між іншим, зазначав він, завдяки спорідненості мов обох народів, вплив російської культури на українську не заважає, а, навпаки, сприяє розвитку продуктивних сил і класової боротьби. Рівень організації пролетаріату та рівень його свідомості зовсім не залежать від того, якою мовою ведеться викладання в навчальних закладах, та ступеня свободи українського друку. Добре це чи погано, проте доводиться визнати, що оскільки малоросійський пролетар досяг такого рівня свідомості, що може засвоювати Маркса чи Каутського, то він набагато краще і продуктивніше буде це робити російською, ніж українською, мовою — робить висновок Тучапський. Те саме можна стверджувати про українську інтелігенцію: якщо вона культурна, то тому, що живиться великоруською культурою [223, с.32].

Національні почуття в українського пролетаря не можуть зародитися у процесі боротьби за національну культуру, яка не є для нього визначальною. Для того щоб розвинути в народі бажання відділитися та існувати окремо, навіть як автономна одиниця, необхідно штучно насаджувати його. “Спілчанин” переконаний у тому, що українські соціал-демократи, намагаючись нав’язати пролетаріату боротьбу за автономію краю, навмисне і свідомо спонукають його до зосередження на національному питанні, яке до того відіграло в їх боротьбі за політичне й економічне звільнення всього пролетаріату Росії лише дуже незначну, другорядну роль [223, с.33].

На думку П.Тучапського, в українських губерніях Російської імперії національної боротьби просто не існує. Якщо ж така боротьба була б, тоді РСДРП варто було її враховувати, як це зробила соціал-демократія Австрії [223 с.41]. Автор запевняв, що повністю поділяє думку Плеханова про цілковиту сумісність ідей сучасного соціалістичного інтернаціоналізму із самовідданою роботою на благо своєї батьківщини, але вона має проявлятися зовсім не в тому, до чого закликають ідеологи УСДРП [223, с.42].

Завершуючи “ідеологічний портрет” спілчан у тих рисах, які стосуються безпосереднього вирішення українського питання, варто зазначити, що їх головний ідеолог хоча й не заперечував існування української нації як такої, проте вважав, що для майбутньої української державності в Російській імперії не вистачає легітимності через нижченаведені аргументи:

1. Розвиненої української культури як однієї з необхідних передумов відокремлення України від Росії не існує, тому будь-

яке зменшення впливу російської культури на населення українських губерній не сприятиме, а навпаки, заважатиме підвищенню його загального культурного рівня.

2. В українських губерніях відсутня національна боротьба, а за майбутню українську державу виступають лише “буржуазно-інтелігентські” партії. Для того щоб знищити національний гніт в Україні, існування якого П.Тучапський все ж таки допускає, треба запровадити початкове навчання рідною мовою та розвивати національну культуру, якій має бути надана повна свобода розвитку.

3. Економічні обставини не сприяють уособленню України й, оскільки економіка українських губерній тісно пов'язана з економікою інших регіонів Росії, розрив єдиного економічного організму тільки гальмуватиме економічний розвиток України в майбутньому.

4. Для того щоб усунути паразитичне існування одних регіонів Росії за рахунок інших, потрібно чітко налагодити фінансовий механізм та суворий контроль за державними видатками. Цьому має допомогти широке місцеве самоврядування, наділене деякими законодавчими правами, наприклад, у сфері народної освіти.

Проти “спілчанської моделі” вирішення українського питання в Російській імперії виступили не тільки члени УСДРП, а й члени інших українських партій. Так, на сторінках петербурзької газети “Страна” з критикою виступив О.Русов [220, с.3], а в газеті “Рада” — невідомий автор [96, № 84, с.1-2; № 87, с.1-2].

Через деякий час лідери спілчан — М.Меленевський та О.Скоропис-Йолтуховський, захищаючись від звинувачень з боку інших українських політичних та громадських діячів у “зросійщенні”, стверджували, що вони все ж таки мислили Україну як суцільний національно-територіальний організм, однак з «педагогічних» мотивів свідомо ігнорували національне питання, як недозріле для практичної реалізації [208, с.507-517; 97, с.503-507]. Члени Спілки вважали, що українська соціал-демократія на той час, щоб вирішити українське питання, в першу чергу мала боротися за соціальні права, оскільки лише у майбутній соціалістичній державі громадяни української національності, використовуючи громадянські права та права широкого місцевого самоврядування, матимуть повну можливість як нація розвивати свою власну культуру. Що ж до “русифікаційної місії Спілки”, то О.Скоропис-Йолтуховський мислив так: “Я їду до мас сільського, а тим самим не денационалізованого пролетаріату, отже, масова його партійна організація не може бути іншою, як тільки українською, — хочуть чи ні верхи РСДРП”

[208, с.511]. Більше того, спілчани побоювалися зростання націоналістичних настроїв серед українських соціал-демократів і відстоювання ними гасла “самостійної України”, тому що це б, на їх думку, унеможливило будь-які контакти останніх не тільки з РСДРП, а й, що тоді було для них важливішим, і з Бундом [208, с.509], що на практиці призвело б до фактичної самоізоляції українського соціал-демократичного руху.

Таким чином, проаналізувавши виступи членів Української соціал-демократичної спілки з національного питання у пресі можна зробити висновок, що останнє хвилювало їх не менше, ніж інших вітчизняних есдеків. Однак, оцінюючи соціально-економічне та політичне становище України на початку ХХ ст., вони виходили з марксівського положення про вирішальне значення розвитку матеріального виробництва у суспільстві. На їх думку, швидкий розвиток продуктивних сил України у майбутній соціалістичній і демократичній Росії “автоматично” привів би до вирішення українського національного питання.

ВИСНОВКИ

Вивчення та аналіз періодичних видань української соціал-демократії Російської імперії на початку ХХ ст. дозволяють зробити наступні висновки:

1. Дослідження преси української соціал-демократії Російської імперії початку ХХ ст. та висвітлення українського питання в ній проходило в п'ять етапів. Перший розпочався разом з появою преси і закінчився напередодні 1920-х рр. Другий охоплює 1920-ті і початок 1930-х рр. Третій — середину 1930-х — першу половину 1950-х рр. Четвертий — другу половину 1950-х — 1980-ті рр. П'ятий — початок 1990-х — триває до сьогодні.

2. На початку ХХ ст. українські соціал-демократи, розуміючи значення преси для розвитку національного руху, намагалися започаткувати цілий ряд україномовних періодичних видань. Для цього їм довелося протидіяти урядовій політиці царської Росії, яка навіть не визнавала української мови, вважаючи її діалектом російської.

3. Становлення української соціал-демократичної преси в Російській імперії на початку ХХ ст. пройшло у п'ять етапів:

- 1. 1900-1901 рр. Робилися невдалі спроби розпочати друк партійної періодици як у Росії, так і за її кордоном.
- 2. Початок 1902 р. — літо 1905 р. Перший “закордонний” етап. У Чернівцях та Львові видано нелегальні часописи РУП — “Гасло”, “Селянин”, “Праця”, “Добра новина” та “Спілки” — “Правда”, “Листок правды”, “Известия украинского союза”.
- 3. Осінь 1905 р. — літо 1909 р. Перший “наддніпрянський” етап. Робилися спроби створити мережу легальних партійних видань як на Наддніпрянщині, так і на інших територіях Російської імперії, де цензура була слабшою. Видавалися легальні друковані органи УСДРП — “Вільна Україна”, “Воля”, “Боротьба”, “Соціал-демократ”, “Наша дума”, “Слово” та сатиричний соціал-демократичний журнал “Шершень”. Цілий ряд видань так і не побачили світ.
- 4. Листопад 1909 р. — листопад 1911 р. Другий “закордонний” етап. Видавництво соціал-демократичної преси пе-

ренесено до Львова. Видалися нелегальні органи “Праця”, “Робітник”, “Наш голос”.

- 5. 1912-1914 рр. Другий “наддніпрянський” етап. Видавався журнал “Дзвін”. Українські соціал-демократи брали участь у виданні загальноукраїнського демократичного журналу “Украинская жизнь”.

4. Загострення революційної ситуації в Російській імперії призвело до лібералізації цензурного режиму, що дало можливість легально видавати українську соціал-демократичну пресу. З’явилися видання “Вільна Україна”, “Наша Дума”, “Слово”, “Дзвін”, в яких порушувалися питання вирішення всього комплексу політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем українського народу в Російській імперії.

5. Серед часописів РУП найбільше уваги українському питанню в Російській імперії приділялося на сторінках “Доброї новини”, “Гасла”, та “Праці”. Ставилися такі завдання, як розбудова національної освіти, культури, вказувалося на необхідність боротьби за національну автономію України у складі майбутньої демократичної Росії. Лише у “Добрій новині”, яку РУП видавала спільно з УСП, наголошувалося на першочерговості здобуття самостійності для українських земель Російської імперії.

6. На сторінках видань УСДС лише побіжно розглядалися теоретичні проблеми реалізації українського питання в Російській імперії. Однак, використовуючи інші видання спілчани активно пропагували ідею так званої “крайової” чи обласної автономії України, бачили її у складі майбутньої оновленої демократичної соціалістичної Російської федерації з широкими “культурними” та самоврядними правами. Поставившись легковажно до небезпечних наднаціональних принципів партійного будівництва, партія частково втратила свої національні риси, її члени все більше піддавалися національному нігілізмові. В першу чергу це стосувалося мови.

7. Використовуючи пресу, члени УСДРП намагалися розвинути в українських трудящих національні почуття, бажання протистояти ідеям пролетарського інтернаціоналізму й класової боротьби, що репрезентувалися УСДС та РСДРП.

8. Пропагуючи в періодиці свої погляди на майбутнє вирішення національного питання, члени усіх українських соціал-демократичних партій змушені були постійно враховувати настрої мас, ще не розвинутої національну сомоідентифікацію українців. Ідеологія, якої дотримувалися ці партії, орієнтувала на

пріоритет інтернаціональних ідей, на компроміси між вирішенням класового та національного питань.

9. Преса українських соціал-демократів систематично звертала увагу на такий важливий елемент громадянських свобод, як свободу совісті та віросповідання. Проте потенційні можливості церкви не були належним чином оцінені жодною із партій. Релігія розглядалася як складова частина політики, іноді виявлялася навіть зневага до неї. Віра зі сторінок партійних видань проголошувалася приватною справою окремої особи. Хоча на шпальтах преси УСДРП подекуди й висловлювалася підтримка тим священнослужителям православної церкви, які виступали за введення української мови в церковнопарафіяльних школах й виголошували нею проповіді, проте підкреслювалося, що це не має відволікати “трудящі маси” від боротьби з клерикалізмом і представниками церковно-поміщицького землеволодіння. Такий підхід був тактичним прорахунком, бо відштовхував національносвідоме духовенство від участі у вирішенні українського питання в Російській імперії. Однією з причин того, що Православна церква в Україні не стала об'єднавчим фактором національно-визвольного руху (як, наприклад, це сталося у слов'янських народів Балканського півострова у другій половині ХІХ ст.) було те, що підтримуючи національний рух, священнослужителі опинялися між двох вогнів: з одного боку, переслідування та утиски церковного керівництва і колег по сутані, а з другого, — шквал критики майже всього спектра українських політичних партій (особливо соціал-демократичного спрямування), що не давав можливості віднайти себе у цьому русі.

10. Намагаючись реалізувати ідею М. Драгоманова, яка полягала у тому, що реформація Православної церкви в Україні могла б стати майбутнім напрямком розвитку української ідеї, нейтралізувавши канали зовнішнього духовного контролю над українцями та створивши нові форми суспільного руху, які дозволяли б ставити нові, більш сміливі національно-культурні та політичні завдання перед українцями, українські есдеки відстоювали не стільки ідею автокефалії для Православної церкви в Україні, скільки намагалися докорінно реформувати її.

11. В редакціях соціал-демократичних видань зароджувалася співпраця між українськими соціал-демократами Російської та Австро-Угорської імперій. Це стало важливим кроком до інтеграції вітчизняного соціал-демократичного руху у цілісне явище по лінії Захід-Схід.

Титульна сторінка брошури «Украинский вопрос», підготовлена редакцією часопису «Украинская жизнь», до якої входили С.Петлюра, Д.Донцов, О.Левицький, М.Лозинський, П.Смуток, В.Садовський та інші соціал-демократи

12. Поява української соціал-демократичної періодики, питома вага якої серед усієї національної преси була досить істотною, суттєво вплинула на розвиток українського руху в Російській імперії на початку ХХ ст. Завдяки їй останній зміг звільнитися від вузьких рамок етнографічного культурництва і розвинутися у політичну стадію. З іншого боку, політична одноосібність та нетерпимість до плюралізму, які певною мірою пропагувала соціал-демократична преса, заважала українцям об'єднатися в єдину національно-політичну течію для боротьби за незалежну національну державу.

13. Початок першої світової війни, і як наслідок — заборона царською владою україномовних видань та фактичне відновлення з січня 1915 р. дії указу 1876 р., катастрофічно вплинули на долю української соціал-демократичної періодики.

14. Українська соціал-демократична преса була неодмінним атрибутом культурно-просвітницького й державотворчого життя нації, позитивно впливаючи на політичний і культурний рівень українського населення Російської імперії. Завдяки їй суттєво розширилися функції української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Неопубліковані джерела архівних фондів

Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

1. Ф. 274 (матеріали Київського жандармського управління). — Оп. 1. — Спр. 536. — Арк. 73-75.
2. Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 989. — Арк. 1-69.
3. Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 2962. — Арк. 1-11.
4. Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 3477. — Арк. 3-10.
5. Ф. 274. — Оп. 5. — Спр. 7. — Арк. 289.
6. Ф. 275 (матеріали Київського охоронного відділення). — Оп. 1. — Спр. 678. — Арк. 46-48.
7. Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 1434. — Арк. 4-10.
8. Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2459. — Арк. 49-54.
9. Ф. 276 (матеріали Південно-західного охоронного відділення). — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 11-115.
10. Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 214. — Арк. 3-5, 9-10.
11. Ф. 295 (матеріали Київського тимчасового комітету у справах преси). — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1-2.
12. Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 258.
13. Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 1-2.
14. Ф. 317 (матеріали Волинського охоронного відділення). — Оп. 1. — Спр. 2848. — Арк. 1-3.
15. Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 4828. — Арк. 1-3.
16. Ф. 321 (матеріали Полтавського охоронного відділення). — Оп. 1. — Спр. 22. — арк. 19-а.
17. Ф. 442 (циркуляри Головного управління у справах преси) — Оп. 856. — Спр. 37. — Арк. 105.
18. Ф. 442. — Оп. 856. — Спр. 202. — Арк. 77-78.
19. Ф. 705. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 420.
20. Ф. 705. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 33.
21. Ф. 705. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 40-41.
22. Ф. 705. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 82.
23. Ф. 1439. — Оп. 1. — Спр. 319. — Арк. 507-536.
24. Ф. 1597. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 52, 188.

Центральний державний історичний архів України (м. Львів)

25. Ф. 372 (фонд Володимира Охрімовича). — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 2-3.
26. Ф. 372. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 4-5.
27. Ф. 372. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 5.
28. Ф. 372. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 24.
29. Ф. 372. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 3.
30. Ф. 372. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 9.
31. Ф. 779. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 8.
32. Ф. 779. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 11.

**Центральний державний архів вищих органів влади
і управління України (м. Київ)**

33. Ф. 3805 (фонд ЦК РУП-УСДРП). — Оп.1. — Спр. 1. — Арк. 4.
34. Ф. 3805. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1-4.
35. Ф. 3805. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 3.
36. Ф. 3805. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1-7 зв.
37. Ф. 3805. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 4-19.
38. Ф. 3807 (фонд Жука А.). — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 12.
39. Ф. 3807. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 99; Арк. 161 зв.
40. Ф. 3807. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 95-183.
41. Ф. 3807. — Оп. 2. — Спр. 48. — Арк. 111-177.
42. Ф. 3807. — Оп. 2. — Спр. 49. — Арк. 16.
43. Ф. 3809 (фонд Петлюри С.). — Оп. 2. — Спр. 19. — Арк. 43.
44. Ф. 3809. — Оп. 2. — Спр. 20. — Арк. 1-20.
45. Ф. 3809. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 1-9.
46. Ф. 3809. — Оп. 2. — Спр. 51. — Арк. 70 зв.
47. Ф. 4465 (документи українських емігрантських установ, організацій, осіб). — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 102-103.
48. Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 539-543.

**Кам'янець-Подільський державний міський архів
(м. Кам'янець-Подільський)**

49. Ф. 228 (фонд подільського губернатора). — Оп. 1. — Спр. 6396. — Арк. 25.
50. Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 6396. — Арк. 24.
51. Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 6396. — Арк. 26.
52. Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 6395. — Арк. 6.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського (м. Київ)**

53. Ф. 159 (фонд О.Русова). — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 2-3.

2. Опубліковані джерела

Мемуари

54. Автобіографія Дмитра Антоновича // Сучасність. — 1961. — № 1. — С. 103-114.

55. Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1889-1917 рр. — Львів, 1936. — 139 с.

56. Антонович Д. Із студентських років Івана Стешенка // Робітнича газета. — 1918. — 4 серпня.

57. Бензя П. В.І.Ленін і українська справа (із власних спогадів) // Життя й революція. — 1926. — № 1. — С. 76-81.

58. Браїнин С. Октябрь-декабрь 1905 г. в Харькове // Летопись революции. — 1925. — № 5-6 (14-15). — С. 106-131.

59. Винниченко В. Щоденник // Київ. — 1990. — № 9. — С. 91-123.

60. Галаган М. З моїх споминів (80-ті роки — до світової війни). — Львів: Червона калина, 1930. — Ч.1. — 203 с.

61. Дорошенко В. Вікопомна дата (З нагоди 30-літньої річниці Р.У.П.) // Діло (Львів). — 1930. — 14 січня. — С. 2.

62. Дорошенко Д. Із моїх споминів про українську студентську громаду в Петербурзі в 1902-1905 роках // З минулого. Збірник. — Т. 2. — Варшава, 1939. — С. 89-109.

63. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914). — Б.м.в., б.р. — 215 с.

64. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) // Укр. іст. журн. — Київ, 1993. — № 2-3. — С. 104-114.

65. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929 рр. — К., 1997. — 526 с.

66. Жук А. Із спогадів про С.Петлюру // Симон Петлюра в молодості / Зб. спогадів під ред. А.Жука. — Львів, 1936. — С. 34-42.

67. Жук А. Михайло Русів і його батьки // Сучасність. — 1963. — № 9. — С. 102-112.

68. Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877-1944). (З нагоди 85-ліття з дня народження) // Сучасність. — 1961. — № 1. — С. 52-66.

69. Жук А. Українська Соціалістична Партія (1900-1904) // Українська літературна газета. — Мюнхен, 1957. — С. 230-241.

70. Зауваги Д.В.Антоновича до спогадів О.Коваленка та Ю.Колларда // З минулого. Збірник. — Т. 2. — Варшава, 1939. — С. 70-73.

71. Залізник М. З історії одного українського видавництва за кордоном (уривок зі споминів старого емігранта) // Діло (Львів). — 1928. — № 10. — 14 січня. — С. 3.
72. Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. Збірник. — Т. 2. — Варшава, 1939. — С. 27-54.
73. Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // З минулого. Збірник. — Т. 2. — Варшава, 1939. — С. 55-69.
74. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів // Літературно-науковий вісник. — Львів, — 1928. — № 6, 7-8, 9.
75. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП). — Торонто, 1972. — 293 с.
76. Левинський В. Наддніпрянська політична еміграція у Львові в рр. 1904-1905 // Симон Петлюра в молодості / 36. спогадів під ред. А.Жука. — Львів, 1936. — С. 42-54.
77. Лола О. З історії українського соціалістичного руху. — К., 1917. — 21 с.
78. Лотоцький О. Сторінки минулого. — У 3-х ч. — Варшава, 1932-1934.
79. Макотинский М. Революционные этапы // Летопись революции. — Харьков. — 1926. — № 2. — С. 174-197.
80. Макух І. На народній службі: Спогади. — К.: Основні цінності, 2001. — 572 с.
81. Меленевський М. До історії Української С.-Д. Спілки // Нова громада. — 1923. — № 3-4. — С. 130-134.
82. Німчук І. Українська політична еміграція до світової війни // Визволення. — 1923. — № 1. — С. 24-26.
83. Петлюра С. Ідейна боротьба з українством // Петлюра Симон Васильович. Вибрані твори та документи / Уклад. Л.В.Голота. — К.: Довіра, 1994. — С. 66-70.
84. Порш М. На спільному шляху // Симон Петлюра в молодості / 36. спогадів під ред. А.Жука. — Львів, 1936. — С. 34-52.
85. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки із споминів // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 103-128.
86. Русова С. Мої спомини. — Львів, 1937. — 284 с.
87. Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування РУП) // Літературно-науковий вісник (Львів). — 1925. — Т. ІХХХV. — С. 241-256.
88. Садовський В. Автономія України в соціал-демократичній пресі // Україна. — 1907. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 256-261.
89. Садовський В. Український тижневик "Слово" (1907-1909) // Тризуб. — 1937. — Ч. 21-22. — С. 15-21.
90. Скоропис-Йолтуховський О. Мої злочини // Хліборобська Україна (Відень). — 1920-1921. — № 2-4. — С. 191-237.

91. Скоропис-Йолтуховський О. Спомини. — К., 1908. — 510 с.
92. Славінський М. Симон Петлюра // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). — К.: Фенікс, 1992. — С. 7-15.
93. Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). — К.: Фенікс, 1992. — С. 76-108.
94. Щупак С. "РУП" в період 1905 року на Київщині // Життя й революція. — 1926. — № 11. — С.76-81.

Періодика

95. А-ко А. Соціалістичні організації на Україні: Українська Спілка Російської с.-д. р. Партії // Праця (Львів). — 1910. — Ч. 2-3. — С. 8-12.
96. Асимілятори в українському вбранні // Рада. — 1906. — № 84. — С. 1-2; — № 85. — С. 1-2.
97. Басок. До роботи через єднання // Наш голос (Львів). — 1911. — № 11-12. — С. 503-507.
98. Бачинський Ю. Взаємні відносини соц. демократичних партій, української і польської, в східній Галичині // Наш голос (Львів). — 1910. — Грудень. — № 2. — С. 84.
99. Б-г. Запоріжжя // Шершень (Київ). — 1906. — № 10. — 10 березня. — С. 3-4.
100. Боротьба (Київ). — 1906. — № 1. — 27 травня. — С. 1.
101. Былое. — 1909. — Кн. 9-10. — С. 14.
102. В новому році // Слово. — 1908. — № 1. — 6 січня. — С. 2.
103. В. С. Про самопорядкування // Слово. — 1907. — № 23. — 3 листопада. — С. 7.
104. В.Л. Марксизм в костюмі імперіалізму // Дзвін. — 1914. — № 3. — С. 249-262.
105. Від партії // Гасло. — 1902. — Січень. — № 1. — С. 1.
106. Від редакції // Гасло. — 1903. — Січень. — № 1. — С. 1-4.
107. Від редакції // Наш голос (Львів). — 1910. — № 1. — С. 1-3.
108. Від редакції // Наш голос (Львів). — 1911. — № 11-12. — С. 1.
109. Від редакції // Праця. — 1909. — № 1. — 1 грудня. — С. 1.
110. Від редакції // Селянин. — 1904. — № 14-15. — С. 1.
111. Вільна Україна (Санкт-Петербург). — 1906. — Січень-лютий. — № 1-2. — С. 1-14.
112. Вільна Україна (Санкт-Петербург). — 1906. — Березень. — № 3. — С. 17.
113. Вовчанський А. Лист з Галичини // Слово. — 1907. — № 30. — 23 грудня. — С. 6.
114. Вовчанський А. Російські поляки слідом за австрійськими // Слово. — 1908. — № 4. — С. 5-6.

115. Войнилович С. Неіснуюче питання // Праця (Львів). — 1905. — Січень. — № 11 — С. 2; Лютий. — № 12. — С. 2.
116. Воля (Львів). — 1900. — № 5.
117. Гасло. — 1902. — № 2, 3-4, 5, 9, 10; 1903. — № 3.
118. Гордієнко М. Депутати з України в III Думі і українська національна справа // Слово. — 1907. — № 26. — 25 листопада. — С. 4-5.
119. Гордієнко М. Нові вибори до Думи Державної і українські партії // Слово. — 1907. — № 12-13. — 4 серпня. — С. 4-5.
120. Грищинський В. Одеські українці // Слово. — 1907. — № 23. — 16 грудня. — С. 6-8.
121. Грінченко Б. Тяжким шляхом // Рада. — 1906. — № 26, 29, 31, 33.
122. Громадська Думка. — 1906. — № 53. — С. 4.
123. Громадська Думка // Шершень (Київ). — 1906. — № 2. — 13 січня. — С. 7.
124. Грушевський М. Наши требования // Украинский вестник (Санкт-Петербург). — 1906. — № 5. — С. 267-273.
125. Дм. Д. Наша Дума // Наш голос (Львів). — 1911. — Квітень-червень. — № 6-8. — С. 384-387.
126. Добра новина (Львів). — 1903. — 22 січня. — № 1.
127. Добра новина (Львів). — 1903. — Вересень-жовтень. — № 4-5.
128. Доманицький В. Українська преса в 1906 р. // Україна. — 1907. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 58.
129. Донцов Д. Мрії Струве і кампанії та дійсність // Слово. — 1909. — № 9. — С. 3-6.
130. Донцов Д. Націоналізм чи сервілізм // Націоналіст. — 1992. — № 1. — С. 2-11.
131. Донцов Д. О любви к Отечеству и народной гордости // Слово. — 1909. — № 14. — С. 6-7.
132. Донцов Д. “Русская идея” в Галиции // Украинская жизнь. — 1912. — № 3. — С. 64-74.
133. Донцов Д. Русский империализм и украинство // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 27-34.
134. Донцов Д. Русский либерализм и украинское движение // Украинская жизнь. — 1912. — № 5. — С. 7-16.
135. Донцов Д. Третя Дума і національне питання // Слово. — 1909. — № 1. — С. 5-7.
136. Дорошенко Д. Украинская социал-демократия // Украинский вестник (Санкт-Петербург). — 1906. — № 12. — 13 августа.
137. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. // Україна. — 1907. — № 2. — С. 3-15.

138. Драгоманов М. Темнота. Церква // Громада (Женева). — 1882. — № 5. — С. 113-114.
139. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине // Русское богатство. — 1908. — № 7. — С. 17-57.
140. З партійного життя // Соціал-демократ. — 1907. — Травень. — № 4. — С. 1-3.
141. З українського життя. Організація “Української Трудової Громади” в Державній Думі // Україна (Київ). — 1907. — Березень. — С. 136-139.
142. Заснування українського наукового товариства у Києві // Україна (Київ). — 1907. — Червень. — С. 87-92.
143. Из района Спилки // Приложение № 13 газеты «Голос социал-демократа». — 1909. — Апрель.
144. Из районов Спилки // Известия Главного комитета украинского союза. — 1909. — Июль.
145. III Черговий з'їзд Української соціал-демократичної партії // Україна (Київ). — 1907. — Квітень. — С. 20-24.
146. К. В. Проти української мови в костелах // Слово. — 1907. — № 22. — 27 жовтня. — С. 11.
147. К. Не-я. (К. А.) Де що про націоналізм та соціалізм // Вільна Україна (Санкт-Петербург). — 1906. — № 1-2. — Січень-лютий. — С. 88-96.
148. Киевская газета. — 1905. — 17 октября. — С. 4.
149. Киевские отклики. — 1905. — 17 октября. — С. 4.
150. Коваль В. “Областнікі” // Наш голос (Львів). — 1911. — Ч. 6-8. — С. 348-354.
151. Короткий нарис партійної історії // Наш голос (Львів). — 1911. — Квітень-червень. — № 6-8.
152. Лозинський М. Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання // Літературно-науковий вісник (Львів). — 1906. — Т. 33. — С. 490-506; Т. 34. — С. 86-98, 249-264, 495-514; Т. 35. — С. 69-76; Т. 36. — С. 95-107, 292-304.
153. Лукашевич П. Украинские национальные партии // Вестник жизни (Санкт-Петербург). — 1906. — № 1. — С. 36-44; № 2. — 34-44.
154. Лысток правды (Львів). — 1905. — 1 апреля; 1 мая; 4 июня; 8 июня; 20 июня; 2 июля.
155. Мазепинское движение // Киевлянин. — 1911. — 8 декабря. — С. 3.
156. М. П. IV з'їзд СДРП Росії // Слово. — 1907. — № 1. — 11 травня. — С. 4.
157. Матушевський Ф. Українська громада в Другій державній думі // Літературно-науковий вісник (Львів-Київ). — 1907. — Кн. 7. — С. 80-98.

158. Молода Україна (Львів). — 1900. — № 9-10.
159. Народное дело. — 1906. — 1 января.
160. Наша дума (Санкт-Петербург). — 1907. — 22 березня. — № 1. — С. 2.
161. Наша дума (Санкт-Петербург). — 1907. — 29 березня. — № 2. — С. 2-3.
162. Наше безправье, Государственна Дума і Установча Рада // Воля. — 4 лютого. — 1906. — № 1. — С. 4.
163. Нечуй-Левицький І. Сорок п'яті роковини смерти Тараса Шевченка // Шершень (Київ). — 1906. — № 8. — 24 лютого. — С. 3.
164. Нова громада. — 1905. — № 1. — С. 2.
165. Олена Пчілка. Перекази про Т. Шевченка // Шершень (Київ). — 1906. — № 8. — 24 лютого. — С. 6.
166. Оленін М. Українська преса від 17 жовтня 1905 р. до 1 липня 1906 р. // Рідний край. — 1906. — № 32. — С. 15-16.
167. Пам'яті Романа Сембратовича // Шершень (Київ). — 1906. — № 2. — 13 січня. — С. 2.
168. Пам'яті проф. М.Стороженка // Шершень (Київ). — 1906. — № 3. — 20 січня. — С. 2.
169. Петлюра С. «Дзвін»-збірник // Слово. — 1908. — № 2. — С. 16-18.
170. Петлюра С. До ювілею М. К. Заньковецької // Україна. — 1907. — Т. IV. — С. 35-63.
171. Петлюра С. З українського життя // Україна. — 1907. — Т. I. — Лютий-березень-квітень. — С. 49-89.
172. Петлюра С. З українського життя // Україна. — 1907. — Т. II. — Травень-червень-вересень. — С. 30-58.
173. Петлюра С. И.Франко — поэт национальной чести // Украинская жизнь. — 1913. — № 5. — С. 26-40; № 6. — С. 76-89.
174. Петлюра С. Из русской печати // Украинская жизнь. — 1913. — № 3. — С. 69-74.
175. Петлюра С. М. П-Ш. Автономія України в світлі “соціал-демократичної критики” // Літературно-науковий вісник. — 1907. — Кн. I. — С. 181-184.
176. Петлюра С. На бенедісі М.К.Заньковецької // Рада. — 1907. — № 99. — С. 3.
177. Петлюра С. Нова Дума і національне питання // Слово. — 1907. — № 22. — 27 жовтня. — С. 1-2.
178. Петлюра С. Пам'яті Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) // Україна. — 1907. — Т. III. — Ч. 2. — С. 19-30.
179. Петлюра С. Російські культурно-просвітні інституції на Україні // Слово. — 1907. — № 27. — С. 234-241.
180. Петлюра С. Уваги про завдання українського театру // Слово. — 1907. — № 24. — С. 14-17.

181. Петлюра С. Українські катедри і український пролетаріат // Слово. — 1907. — № 20. — 22 вересня. — С. 3-5.
182. Петро Д. Про Полтавський “Соціал-Демократ” // Наш голос. (Львів). — 1911. — Квітень-червень. — № 6-8. — С. 388-390.
183. Порш М. Відносини України до інших районів Росії // Літературно-науковий вісник. — 1912. — Т. 59. — С. 527-544.
184. Порш М. До питання про автономію // Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. XXXVII. — Кн. V. — С. 344.
185. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. XXXVII. — Кн. 1. — С. 130-139.
186. Порш М. Про національну неволю та про те, як з неї визволитися. Продовження // Слово. — 1907. — № 21. — 20 жовтня. — С. 5-6; № 22. — 27 жовтня. — С. 7-9; № 23. — 3 листопада. — С. 11-12; № 29. — 16 грудня. — С. 11-12.
187. Порш М. Робітництво України. Нариси по статистиці праці // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1912. — Кн. X. — С. 107-162.
188. Потреба видання популярних книжок з національного питання // Україна (Київ). — 1907. — Квітень. — С. 35-36.
189. Правда (Львів). — 1905. — № 1, 2, 3, 4-5, 6-7-8.
190. Праця (Львів). — 1904. — Січень. — № 1. — С. 1-2; Лютий — № 2. — С. 1-2.
191. Праця (Львів). — 1910. — № 1, 2-3.
192. Про жорстокий закон 1876 // Селянин (Львів). — 1905. — № 30. — Червень. — С. 2.
193. Редакція. До читачів // Шершень (Київ). — 1906. — № 1. — 6 січня. — С. 2.
194. Рибалка Л. До нашої націон.-партійної психології // Наш голос (Львів). — 1910. — Листопад. — № 1. — С. 44-51.
195. Рибалка Л. З нагоди всеукраїнського студентського з'їзду // Дзвін. — 1913. — № 9. — С. 236-241.
196. Рибалка Л. Нарada Центрального Комітету У.С.-Д.Р.П. (Росії) з участю представників від організацій // Наш голос (Львів). — 1910. — Листопад. — № 1. — С. 56-64.
197. Рибалка Л. Націоналізація життя і наша партія // Робітник (Львів). — 1910. — Ч. 3. — С. 3-9.
198. Рибалка Л. Національні проблеми соціалдемократичного руху в Росії // Наш голос (Львів). — 1911. — № 6-8. — Квітень-травень-червень. — С. 260-264.
199. Рибалка Л. Про одну заяву // Наш голос (Львів). — 1911. — № 6-8. — С. 355-361.
200. Рибалка Л. Українське політичне молодоміщанство // Дзвін. — 1913. — № 12. — С. 488-494.

201. Рибалка Л. Українське староміщанство і молоде міщанство // Дзвін. — 1913. — № 10. — С. 326-331.
202. Садовський В. Неослав'янські утопії // Слово. — 1909. — № 14. — С. 1-4; № 15. — С. 2-3.
203. Садовський В. Российские марксисты об украинском движении // Украинская жизнь. — 1912. — № 2. — С. 69-73.
204. Садовський В. Слав'янська “єдність” // Слово. — 1909. — № 22. — С. 1-2.
205. Садовський В. Спроба нової національної програми // Дзвін. — 1913. — № 12. — С. 495-503.
206. Сенецький Я. Указ Святого Синоду про українську мову в церковних школах на Україні // Слово. — 1907. — № 27. — 2 грудня. — С. 8.
207. Сіромаха. Українська цукерна промисловість // Слово. — 1907. — № 23. — 16 грудня. — С. 2-5.
208. Скоропис О. Соціально-демократичний рух в Сквирському і Васильківських повітах в 1906 р. // Наш голос (Львів). — 1911. — Ч. 11-12. — С. 507-528.
209. Слово. — 1907. — № 14.
210. Слово. — 1907. — № 15.
211. Слово. — 1907. — № 16.
212. Слово. — 1907. — № 17.
213. Слово. — 1907. — № 18-19.
214. Слово. — 1907. — № 20.
215. Слово. — 1907. — № 21.
216. Слово. — 1907. — № 28.
217. Смуток П. Краєва автономія України // Вільна Україна (Санкт-Петербург). — 1906. — № 1-2. — Січень-лютий. — С. 36-40.
218. Степанюк В. Из истории украинского марксизма // Просвещение. — 1914. — № 6. — С. 26-32.
219. Шешенко І. Український національно-громадський рух і 1905 рік // Вільна Україна (Санкт-Петербург). — 1906. — № 1-2. — С. 86-99.
220. Страна. — 1906. — № 29. — С. 3.
221. Тагон С. Внутрішній огляд. З приводу нового закону про Думу // Вільна Україна (Санкт-Петербург). — 1906. — № 3. — Березень. — С. 26.
222. Тучапський П. “Вільна Україна”. Політично-літературно-науковий місячник // Вестник жизни (Санкт-Петербург). — 1906. — № 6. — С. 53-54.
223. Тучапський П. К вопросу об автономии Украины // Вестник жизни (Санкт-Петербург). — 1906. — № 9. — С. 26-42.
224. Украинец-искровец. Об украинской Революционной Партии // Искра (Женева). — 1904. — 15 декабря.

225. Українська преса та її дефекти // Україна (Київ). — 1907. — Квітень. — С. 32-35.
226. Фед-ко Ів. Петро Ніщинський // Шершень (Київ). — 1906. — № 10. — 10 березня. — С. 2.
227. Фед-ко Ів. Політичний огляд // Шершень (Київ). — 1906. — № 10. — 10 березня. — С. 6.
228. Чацький. З приводу «неістнуючого» питання // Праця (Львів). — 1905. — Ч. 13-14. — С. 2-6.
229. Чміль. Великодні розмови // Шершень (Київ). — 1906. — № 13. — 31 березня. — С. 2.
230. Чміль. Новорічна розмова // Шершень (Київ). — 1906. — № 1. — 6 січня. — С. 2.
231. Чміль. Про українську печать // Шершень (Київ). — 1906. — № 2. — 13 січня. — С. 2; № 3. — 20 січня. — С. 2; № 10. — 24 лютого. — С. 2-3.
232. Шершень (Київ). — 1906. — № 1. — 6 січня. — С. 1-12.
233. Шершень (Київ). — 1906. — № 2. — 12 січня. — С. 1-12.
234. Шершень (Київ). — 1906. — № 3. — 20 січня. — С. 1-12.
235. Шершень (Київ). — 1906. — № 5. — 3 лютого. — С. 1-12.
236. Шершень (Київ). — 1906. — № 6. — 10 лютого. — С. 1-12.
237. Шершень (Київ). — 1906. — № 7. — 17 лютого. — С. 1-12.
238. Шершень (Київ). — 1906. — № 8. — 24 лютого. — С. 1-12.
239. Шершень (Київ). — 1906. — № 10. — 10 березня. — С. 1-12.
240. Шершень (Київ). — 1906. — № 13. — 31 березня. — С. 1-12.
241. Шершень (Київ). — 1906. — № 15. — 14 квітня. — С. 1-12.
242. Шершень (Київ). — 1906. — № 16-17. — 28 квітня. — С. 1-12.
243. Шершень (Київ). — 1906. — № 18. — 5 травня. — С. 1-12.
244. Юркевич Л. Єзуїтська політика // Дзвін. — 1914. — № 5. — С. 458-465.
245. Юркевич Л. Паки і паки (В справі української робітничої газети) // Дзвін. — 1914. — № 6. — С. 539-550.
246. Юркевич Л. Середні кляси і національне відродження // Дзвін. — 1913. — № 2. — С. 107-111.
247. Ukrainische Rundschau // Шершень (Київ). — 1906. — № 4. — 27 січня. — С. 2.

Календарі

248. Дорошенко В. РУП і УСДРП // Календар «Вперед». — Львів, 1920. — С. 225-236.
249. Жук А. Перша партійна конференція РУП // Календар-альманах «Дніпро» на 1936 рік. — Львів, 1935. — С. 96-101.

Збірники документів і матеріалів

250. 1905 год на Украине: Хроника и материалы. — Т. I. — Харків, 1926. — 126 с.
251. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упоряд. В.Журавський. — К.: Пошук, 1992. — 96 с.
252. Доклад Української соціалдемократичної Робітничої Партії Росії Міжнародньому Соціалістичному Конгресови в Копенгазі. — Львів, 1907. — 16 с.
253. Доклад Центрального Комітету Революційної Української партії Міжнародньому Соціалістичному Конгресови в Амстердамі. — Львів, 1904. — 15 с.
254. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.Кресіна (керівник), О.Кресін, В.Ляхоцький, В.Панібудьласка; За ред. В.Панібудьласки. — К.: Вища шк., 1997. — Ч. 1. — 583 с.
255. Лист Михайла Драгоманова Михайлові Павликові // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. — Чернівці, 1911. — Т. IV. — С. 224.
256. Лист Лесі Українки М.Кривинюкові від 1(14) березня 1902 р. / Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 330.
257. Лист Лесі Українки М.Павликові від 14 (27) березня 1903 р. // Леся Українка. Зібрання творів у 12 тт. — К.: Наукова думка, 1975-1979. — Т. 12. — С. 56-58.
258. Лист Лесі Українки О.Кобилянській від 3 (16) березня 1906 р. // Леся Українка. Зібрання творів у 12 тт. — К.: Наукова думка, 1975-1979. — Т. 12. — С. 158-159.
259. Лист Л.Українки Ф.В.Волховському від 4 (17) березня 1903 р. // Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 354.
260. Лист Симона Петлюри до Дмитра Донцова // Петлюра Симон Васильович. Вибрані твори та документи / Уклад. Л.В.Голота. — К.: Довіра, 1994. — С. 133-136.
261. Революція 1905-1907 рр. на Україні. Збірка документів та матеріалів. — К., 1949. — 123 с.
262. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / Упоряд. О.Федьков. — Тернопіль: РВВ управління по пресі, 1991. — 82 с.
263. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали: В 3 т. / Упоряд. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. — Мюнхен: Сучасність, 1983. — Т. 1. — 510 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

Монографії, наукові статті і брошури

264. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — К.: Критика, 2001. — 272 с.
265. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. — К.: Основні цінності, 2001. — 256 с.
266. Бендзя П. До історії революційного руху на Україні // Життя й революція. — 1926. — № 11. — С. 82-89.
267. Борисенко В. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці з питань політичної історії. Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. Вип. 169. — К.: Либідь, 1991. — С. 129-138.
268. Борисов М. Соціалізм і питання про національну автономію. — Б.м., 1915. — 43 с.
269. Бочковський І. Національна справа: Статі про національне питання у зв'язку з сучасною війною. — Відень, 1918. — 187 с.
270. Бочковський О. Т.Г.Масарик: національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). — Подєбради, 1930. — 224 с.
271. Булавин А. К вопросу об имплементности социал-демократической перспективы к украинскому социуму // Політологічний вісник (Київ). — 2001. — Вип. 8. — С. 274-277.
272. Василев М. Причинок до історії українського руху в Росії // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 108. — Кн. 2. — Львів, 1912. — С. 147-157.
273. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Избранные произв.: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Давыдова. — М.: Прогресс, 1990. — С. 495-546.
274. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900-1925 рр.): Навч. посібник. — Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ, 1997. — 111 с.
275. Висоцький О., Голуб А. Витоки сучасної української соціал-демократії // Генеза (Київ). — 1995. — № 3. — С. 184-187.
276. Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух // Політологічні питання. — 1994. — № 2. — С. 96-119.
277. Вовканич С. Українська ідея на тлі європейської історії // Філософія. Історія культури. Освіта: доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Харків: Око, 1996. — С. 37-40.
278. Воробей П. З історії української преси в Росії (1905-1914) // Укр. істор. журн. — 1971. — № 10. — С. 48-56.
279. Гейдемалівський В. Українські політичні партії. — Зальцведель, 1919. — 41 с.

280. Гелнер Е. Нації та націоналізм // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскипи, 2000. — С. 292-310.
281. Гермайзе О. 25-ліття Рев. Укр. партії (Р.У.П.) // Життя й революція (Київ). — 1925. — № 3. — С. 20-24.
282. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — К.: Книгоспілка, 1926. — Т. 1. Революційна українська партія (РУП). — 389 с.
283. Гермайзе О. Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму // Життя й революція (Київ). — 1925. — № 1-2. — С. 25-28.
284. Гірчак Є. Ленін і українське питання // Більшовик України. — 1929. — № 1. — С. 3-7.
285. Головченко В. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. — Харків: Майдан, 1996. — 191 с.
286. Головченко В. Нескорена Україна (з історії визвольної боротьби 1905-1907 рр.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Харків, 1995. — Т. 4. — С. 4-15.
287. Головченко В. Питання української державності в програмних документах української соціал-демократії (1900-1905 рр.) // Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. — К., 1993. — С. 130-132.
288. Головченко В. Українська соціал-демократія у вітчизняному національно-визвольному русі напередодні першої світової війни // Історія (частина II): доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Харків: Око, 1996. — С. 7-12.
289. Голота Г. Симон Петлюра (Короткий життєпис) // Петлюра Симон Васильович. Вибрані твори та документи / Уклад. Л.В. Голота. — К.: Довіра, 1994. — С. 257-261.
290. Голуб А. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ — перша половина ХХ ст.). — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998 — 156 с.
291. Голуб А., Іваненко В. Деякі теоретико-методологічні аспекти вивчення історії українських політичних партій початку ХХ ст. // Викладання історії ХХ століття на прикладі України та інших європейських країн. З матеріалів інформаційного міжнародного семінару та праць вчених-істориків Дніпропетровщини. — Дніпропетровськ: Промінь, 1997. — С. 59-67.
292. Гончарук М. Українська сатира періоду революції 1905-1907 рр. — К., 1966. — 47 с.
293. Горелов М. Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. — К.: Рада, 1996. — 156 с.
294. Горинь В. Іван Франко і Леся Українка: відомий епізод “непорозуміння між своїми” // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірн. наук. праць. — Вип. 3-4. —

Львів: Вид-во Ін-ту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997. — С. 255-287.

295. Гошовська В. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ — початку ХХ століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. — Харків: Основа, 1997. — 442 с.

296. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. (Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів). — К.: Генеза, 1996. — 360 с.

297. Грінфелд Л. Типи націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскипи, 2000. — С. 688-703.

298. Грушевський М. З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня. 1905-1906 рр. — К., 1906. — 127 с.

299. Грушевський М. На українські теми. Видавнича криза // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — Упоряд. А. Демиденко. — К., 1992. — С. 12-15.

300. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. — СПб., 1907. — 294 с.

301. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.

302. Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України. — 1929. — № 9. — С 55-69.

303. Гусев В. До століття заснування Революційної української партії // Політологічний вісник (Київ). — 2001. — Вип. 8. — С. 78-87.

304. Дей О., Моторнюк І., Нечиталюк М. Історія української дожовтневої журналістики. — Львів: Видавниче об'єднання "Вища школа", 1983. — 511 с.

305. Дей О. Українська революційно-демократична журналістика. — К., 1959. — 492 с.

306. Диба А. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. — К.: Основні цінності, 2003. — 173 с.

307. Донцов Д. Ідеологія чинного націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскипи, 2000. — С. 188-196.

308. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — Вінниця, 1917. — 31 с.

309. Донцов Д. Модерне москвофільство. — К., 1913. — 11 с.

310. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. — Львів, 1913. — 32 с.

311. Дорошенко В. Революційна Українська партія (РУП) (1900-1905 рр.) Нарис з історії української соціал-демократичної партії. — Львів: Вид-во ЦК УСДРП, 1921. — 40 с.

312. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. — Відень, 1916. — 116 с.

113. Дорошенко Д. Історія України. — Краків-Львів, 1942. — 215 с.
114. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине. — СПб., 1909. — 58 с.
115. Ефремов С. Історія українського письменства. В 2-х тт. — Т. II. — Мюнхен, 1989. — 384 с.
116. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. — К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. — 136 с.
117. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: Нарис історії (1899-1918). — К.: Основні цінності, 2000. — 168 с.
118. Животко А. Історія української преси. — К., 1999. — 187 с.
119. Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. — 1923. — № 2. — С. 30-43.
120. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. — К., 1993. — 126 с.
121. Заводовський А. “Українське питання” у статтях М.Порша 1906 р. // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького Національного університету ім. Ю.Федьковича, 5 жовтня 2000 р. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — С. 175-179.
122. Заводовський А. Зародження та діяльність періодичних видань РУП-УСДРП на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — Вип. II. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. — С. 180-201.
123. Заводовський А. Ідея майбутньої української державності в соціал-демократичній пресі Наддніпрянщини початку ХХ ст. // Політологічний вісник (Київ). — 2001. — №8. — К., 2001. — С. 110-118.
124. Заводовський А. Його твори кричали про Україну // Перспективи (Кам'янець-Подільський). — 1999. — № 5 (листопад). — С. 10-12.
125. Заводовський А. Кам'янецька преса початку ХХ ст. Спроба національної самоідентифікації // Перспективи (Кам'янець-Подільський). — 1999. — № 6 (грудень). — С. 17-19.
126. Заводовський А. Національна програма українців-подолян в пресі 1906 року // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — Вип. IV. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. — С. 12-17.
127. Заводовський А. Національне питання в публіцистиці Симона Петлюри 1906-1907 рр. // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. — Фастів: Поліфаст, 1999. — С. 53-62.
128. Заводовський А. Українська преса початку ХХ ст. як важливий фактор національно-політичного руху: історіографія питання // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на

рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. — Кам'янець-Подільський: ОЮМ, 2001. — Т. 7(9). — С. 379-386.

329. Заводовський А. Періодичні видання РУП-УСДРП початку ХХ століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. — Т. 5(7). — С. 63-72.

330. Заводовський А. Причини кризи української преси Наддніпрянщини у 1905-1907 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство "Вік", 2000. — Т.4(6). — С. 72-80.

331. Заводовський А. Українська національна ідея в подільській пресі 1906 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. — 1998. — Т. 2(4). — С. 79-84.

332. Заводовський А. Шевченкіана в українській пресі Наддніпрянщини 1905-1907 років // Зб. наук. праць за матеріалами всеукраїнського симпозиуму (19-20 травня 2000 р.) — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 256-259.

333. Заводовський А. Шляхи становлення та причини кризи української преси Наддніпрянщини в 1905-1908 рр. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ століття. — Вип. І. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. — С. 207-217.

334. Залізняк М. Російська Україна й її відродження. — Львів, 1910. — 72 с.

335. Зотов А. Мировоззрение на рубеже тысячелетий // Вопросы философии (Москва). — 1989. — № 9. — С. 3-15.

336. Иванов А. Революция в 1905-1907 гг. на Украине // Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России. Сб. стат. под ред. Панкратовой, А.Сидорова и др. — М., 1955. — С. 30-143.

337. Иванов Г., Коршунов А., Петров Ю. Методологические проблемы исторического познания. — М.: Высшая школа, 1981. — 296 с.

338. История политических партий России / Н.Думова, Н.Ерофеев, С.Тютюкин и др.; Под ред. А.Завелева. — М.: Высш. школа, 1994. — 447 с.

339. История украинской ССР. — В 10-ти томах. — Т. 5. — К., 1983. — 516 с.

340. Іваніс В. Симон Петлюра — Президент України. — Торонто, 1952. — 255 с.

341. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. 1816-1916. — Харків, 1930. — 193 с.

342. Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення // Бібліологічні вісти. — 1923. — Ч. 3. — Листопад. — С. 22-28.

343. Ілюшина Л., Кормич А. Тактика більшовиків щодо УСДРП і “Спілки” // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 169. Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. — К.: Либідь, 1991. — С. 124-129.
344. Історія України: нове бачення: У 2 т. / О.Гуржій, Я.Ісаєвич, М.Котляр та ін.; Під ред. В.Смолія. — К.: Україна, 1995. — Т.1. — 350 с.
345. Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. — Одеса: Астропринт, 1997. — 192 с.
346. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскипи, 2000. — С. 216-234.
347. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 8-21.
348. Каппелер А. Національний рух українців в Росії та Галичині // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1992. — Вип. I. — С. 104-118.
349. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
350. Касьянов Г. Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ століття // Україна ХХ століття: Культура, ідеологія, політика. — К., 1993. — С. 5-23.
351. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ ст. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — 176 с.
352. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) // Політологічні читання (Київ). — 1992. — № 2. — С. 101-114.
353. Каутский К. Славяне и революция // Возвращенная публицистика. В 2 кн. — Кн. 1. 1900-1917 / Сост. Р.Иванова, И.Кузнецов, Р.Овсеян. — М.: Высш. шк., 1991. — С. 198-202.
354. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905-1907. — Полтава, 1927. — Ч. I. — 230 с.
355. Кізченко В. Великодержавна російська преса // Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / Кол. наук. монографія в 3-х част. — К., 1999. — Ч. III. — С. 69-159.
356. Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. — К.: К.І.С., 2000. — 192 с.
357. Клименко В. Соціал-демократичний рух в Україні на початку ХХ століття (історіографічний огляд) // Політологічний вісник (Київ). — 2001. — Вип. 8. — С. 118-123.
358. Ковальчук І. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття // Наук. праці з питань політ. іст. Міжвідомчий наук. збірн. — Вип. 172. Політичні партії

- на Україні (1905-1923 рр.). — К.: Либідь, 1992. — С. 105-114.
359. Козицький М. Проблема парламентаризму в діяльності української соціал-демократії початку ХХ століття // Політологічний вісник (Київ). — 2001. — Вип. 8. — С. 123-126.
360. Козицький М., Поліщук О. Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) // Наук. праці з питань політ. іст. Міжвідомчий наук. збірн. — Вип. 172. Політичні партії на Україні (1905-1923 рр.). — К.: Либідь, 1992. — С. 3-14.
361. Колесник В. Українська соціалістична партія: створення, програмно-тематичні засади, діяльність // Історичний журнал. — 2004. — № 8. — С. 84-90.
362. Кондра С. Спроба реєстру української періодичної преси 1816-1916 рр. // Книгарь. — 1918. — № 12. — С. 998-1004.
363. Копилов А., Заводовський А. Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини ХІХ ст. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 2. — С. 112-126; 2005. — № 1. — С. 148-164.
364. Копилов А., Заводовський А. Слов'янська ідея в суспільно-політичній думці України другої половини ХІХ ст. та вплив на її генезу визвольної боротьби слов'ян Балканського півострова // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. — Т. 6(8). — С. 29-70.
365. Королёв В. Деятельность украинских партий и организаций в Таврической губернии (1905-1917 гг.) // Історія (частина II): доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Харків: Око, 1996. — С. 20-26.
366. Коряк В. Нарис історії української літератури (буржуазне письменство). — Харків, 1929. — 78 с.
367. Косолапов В. Методология и логика исторического исследования. — К.: Вища школа, 1977. — 382 с.
368. Костюк Г. Леся Українка і Винниченко // Сучасність. — 1971. — № 7-8. — С. 95-111.
369. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України (II половина ХІХ — I чверть ХХ ст.). — Львів: Світ, 1995. — 182 с.
370. Кузицин В. Кризис исторической науки. Что это такое? // Вопросы истории (Москва). — 1994. — № 6. — С. 81-84.
371. Курас І. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). — К.: Політивидав України, 1986. — 185 с.
372. Кухта Б. З історії української політичної думки першої половини ХХ століття. — Львів: Кальварія, 1999. — 202 с.

373. Лавриненко Ю. Рух Вільної Спілки // Український історик. — 1976. — № 1-4. — С. 14-47.
374. Лавров Ю. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець XIX — початок XX ст.) // Історія України (Київ). — 1999. — № 21-24. — 63 с.
375. Лавров Ю. Виникнення і діяльність українських політичних партій // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / Кол. наук. монографія в 3-х част. — К., 1999. — Ч. II. — С. 248-445.
376. Левенець Ю. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Укр. істор. журн. — 1992. — № 3. — С. 23-31.
377. Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху у Галичині. — Харків-К.: Всеукраїнська академія наук, 1930. — 94 с.
378. Ленін В. Баскові // Повне збір. творів. — К., 1956. — Т. 49. — С. 47.
379. Ленін В. Примітка “Від редакції” до “Звернення до українських робітників” Оксена Лоли // Повне збір. творів. — Т. 25. — С. 344.
380. Лисенко О. Роль преси у формуванні української національної ідеї // Проблеми історії України XIX — поч. XX століття. — Вип. I. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. — С. 217-228.
381. Лисенко О. Українська видавнича справа // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / Кол. наук. монографія в 3-х част. — К., 1999. — Ч. II. — С. 76-109.
382. Лисенко О. Формування ідеології прагматичного українства на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — поч. XX століття. — Вип. II. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. — С. 201-214.
383. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. В 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т. I. — С. 173-191.
384. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе. В 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 63-93.
385. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе. В 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т.2. — С. 247-259.
386. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині // Бібліологічні вісті. — 1930. — № 2. — С. 57-69.
387. Лось Ф. Україна в буржуазно-демократичній революції 1905-1907 років. — К., 1949. — 56 с.
388. Лукасевич Л. Нарис історії української преси. 1816-1930. — Варшава, 1930. — 270 с.
389. Майноуг К. Тлумачення націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскипи, 2000. — С. 311-332.

390. Мейс Д. Соціалістичні моделі української державності // Політична думка. — 1996. — № 1. — С. 92-105.

391. Мельничук О. Виявлення невідомих публікацій Д.І.Дорошенка в газеті “Рада” за 1906-1914 рр. // Вісник. Історія. — Вип. 58. — К.: Київський національний університет ім. Т.Шевченка, 2001. — С. 38-43.

392. Меша В.П. К вопросу о национальном движении в Украине начала XX века (Очерк историографии до 1917 г.). — Донецк, 1995. — 48 с.

393. Митрович К. Постаць Симона Петлюри в історичному контексті // Петлюра Симон Васильович. Вибрані твори та документи / Уклад. Л.В. Голота. — К.: Довіра, 1994. — С. 5-11.

394. Михальський І. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX — початку XX ст. — Луганськ: Альма-матер, 2003. — 344 с.

395. Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. — К.: Наукова думка, 1992. — 630 с.

396. Могильницький Б. Введение в методологию истории. — М.: Высшая школа, 1989. — 175 с.

397. Могильницький Б. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии / Новая и новейшая история (Москва). — 1993. — № 3. — С. 9-20.

398. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К.: Укр. письменник, 1993. — 413 с.

399. Нариси з історії українського національного руху / За ред. В.Г.Сарбея. — К., 1994. — 190 с.

400. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). — У 3-х кн. — Кн. I. — К., 1994. — 137 с.

401. Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної Партії (РУП) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. — Т. 3. — Харків: Око, 1994. — С. 11-20.

402. Наумов С. Чи була “Спілка” українською партією? До постановки питання // Історія (частина II): доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Харків: Око, 1996. — С. 30-35.

403. Новиков С. “Ультралевый» австромарксизм в системе II Интернационала // Коммунистический Интернационал. — Москва. — 1928. — № 37. — С. 60-71.

404. Общественное движение в России в начале XX в. / Под ред. Л.Мартова, П.Маслова и А.Потресова. — Т. 3. — Кн. 5. — СПб., 1914. — 341 с.

405. Овсієнко О. “Українське питання” в студентському русі // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.)

/ Кол. наук. монографія в 3-х част. — К., 1999. — Ч. II. — С. 193-247.

406. Овсієнко О. Антиукраїнська цензурна політика // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / Кол. наук. монографія в 3-х част. — К., 1999. — Ч. I. — С. 172-200.

407. Овсієнко О. Каральні органи царизму // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / Кол. наук. монографія в 3-х част. — К., 1999. — Ч. III. — С. 3-68.

408. Овсієнко О. Провокація як основний метод діяльності царської таємної поліції (1907-1910 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. — С. 173-192.

409. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю.Римаренка. — К.: Либідь, 1997. — 656 с.

410. Павко А. До питання про класифікацію політичних партій та організацій України (кінець XIX — початок XX ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — Вип. 14. — К., 2001. — С. 402-410.

411. Павко А. Дореволюційна історіографія про політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX — на початку XX століття // Проблеми історії України XIX — поч. XX століття. — Вип. II. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. — С. 306-317.

412. Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX — початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність. — К., 1999. — 248 с.

413. Павко А. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. — К.: Плеяди, 2002. — 552 с.

414. Петлюра С. “Скорочене” викривання українства паном Щоголевым // Симон Петлюра. Статті / Упоряд. та авт. передм. О.Климчук. — К.: Дніпро, 1993. — С. 122-134.

415. Петлюра С. Державний ясновидець пан Савенко // Симон Петлюра. Статті / Упоряд. та авт. передм. О.Климчук. — К.: Дніпро, 1993. — С. 161-168.

416. Петлюра С. До практичних завдань українства // Симон Петлюра. Статті / Упоряд. та авт. передм. О.Климчук. — К.: Дніпро, 1993. — С. 135-144.

417. Петлюра С. Драгоманов про українське питання // Симон Петлюра. Статті / Упоряд. та авт. передм. О.Климчук. — К.: Дніпро, 1993. — С. 108-114.

418. Петлюра С. Негативні риси полеміки навколо українського питання // Симон Петлюра. Статті / Упоряд. та авт. передм. О.Климчук. — К.: Дніпро, 1993. — С. 144-154.

419. Петлюра С. Останній український діяч шестидесятих років (до півріччя смерті К.П.Михальчука) // Симон Петлюра. Статті / Упоряд. та авт. передм. О.Климчук. — К.: Дніпро, 1993. — С. 155-161.
420. Петлюра С. Про життя і працю українських акторів // Петлюра Симон Васильович. Вибрані твори та документи / Уклад. Л.В. Голота. — К.: Довіра, 1994. — С. 57-65.
421. Петлюра С. Про переоцінку // Симон Петлюра. Статті / Упоряд. та авт. передм. О.Климчук. — К.: Дніпро, 1993. — С. 115-122.
422. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К.: Либідь, 1992. — Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року. — 608 с.
423. Пономаренко Г., Зайцева Е. Партии и организации социал-демократической ориентации в Украине (1900-1914 гг.) // Курс лекций по истории Украины. — Донецк, 1994. — С. 169-184.
424. Порш М. Автономія України і соціал-демократія. — К., 1917. — 79 с.
425. Порш М. Про автономію України. — К., 1913. — 40 с.
426. Пугачёв В., Соловьёв А. Введение в политологию. Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. 2-е изд. — М.: Аспект Пресс, 1995. — 320 с.
427. Ракитов А. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. — М.: Политиздат, 1982. — 303 с.
428. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. істор. журн. — 2000. — № 2. — С. 3-27.
429. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) — К., 2003. — 340 с.
430. Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. — К.: Богдана, 1997. — 128 с.
431. Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскипи, 2000. — С. 107-121.
432. Рибалка І. Історія України. Дорадянський період: Підручн. для вузів. — К.: Вища шк., 1991. — 607 с.
433. Рибалка Л. Націоналізація життя і наша партія // На теми дня: 36 статей. — Львів, 1910. — С. 41-63.
434. Риш А. Очерки истории украинской социал-демократической "Спилки" // Летопись революции. — 1925. — № 2 (11). — С. 125-173; № 3 (12). — С. 77-107.
435. Риш А. Очерки истории украинской социал-демократической "Спилки". — Харьков, 1926. — 141 с.
436. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. — К.: Либідь, 2001. — 288 с.
437. Романчук Я. Европейската война и русско-украинский вопрос // Статия в отговоръ на брошурата од д-р Логинъ Цехельски "Как Русия освобождава Украина". — София-Варна, 1914. — 42 с.

438. Романюк М. Українська періодика XIX-XX століть: проблеми створення повного репертуару // Історія (частина II): доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Харків: Око, 1996. — С. 121-128.
439. Рудий Г. Газетна періодика — джерело вивчення проблем української культури. 1917-1920 рр. — К.: Інститут історії України НАН України. — 2000. — 441 с.
440. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К.: Критика, 2000. — 304 с.
441. Сагарда М. Обсяг поняття періодика // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. — 1928. — № 2. — С. 13-16.
442. Сарбей В. Критика В.Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення // Укр. істор. журн. — 1966. — № 3. — С. 53-59.
443. Сарбей В. Микола Зібер у світлі свого 150-річного ювілею // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. — Дніпропетровськ: Промінь, 1995. — С. 50-61.
444. Сарбей В. Становлення української нації // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / Кол. наук. монографія в 3-х част. — К., 1999. — Ч. I. — С. 28-60.
445. Свідзинський М. Селянські спілки на Україні // Літопис революції. — 1929. — № 1. — С. 158-170.
446. Семергей О. Історія становлення та поширення соціал-демократичної ідеї в Україні (на прикладі Полтавщини) // Політологічний вісник. — 2000. — № 7. — С. 50-61.
447. Сидоренко О. Участь Лесі Українки в україномовній пресі Росії 1905-1907 рр. // Співець мужності і краси. — Луцьк, 1986. — С. 60-61.
448. Сіницький А. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900-1914 рр.). — К., 1997. — 92 с.
449. Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для європейської рівноваги. — Відень, 1916. — 31 с.
450. Славинский М. Русская интеллигенция и национальный вопрос // Вехи: Интеллигенция в России. Сб. ст. 1909-1910 / Сост., коммент. Н.Казаковой; Предисл. В.Шелохаева. — М.: Молодая гвардия, 1991. — С. 406-419.
451. Сміт Е. Націоналізм та історики // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскипи, 2000. — С. 282-291.
452. Сміт Е. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
453. Снісарчук Л. Сторінки творчого життя Андрія Жука // Зб. праць науково-досл. центру періодики / Ред. М.Романюк. — Львів, 1996-1997. — Вип. III-IV. — С. 401-403.

454. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. — Нью-Йорк, Торонто, 1974. — 92 с.
455. Сосновський М. Ідеологія “чинного націоналізму” Д.Донцова // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскипи, 2000. — С. 386-448.
456. Степанюк В. Из истории украинского марксизма // Просвещение (Киев). — 1914. — № 6. — С.21-29.
457. Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціально-демократичного руху (1900-1918 рр.). — Харків, 1918. — 24 с.
458. Стороженко А. Происхождение и сущность украинофильства. — К., 1912. — 66 с.
459. Струве П. Patriotica: Политика, культура, религия, социализм / Сост. В.Жукова и А.Полякова. — М.: Республика, 1997. — 527 с.
460. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.Шевчука. — К.: Либідь, 1992. — 512 с.
461. Сургай Г. Періодичні видання на Україні в роки нового революційного піднесення (1910-1914) // Вісник Київ. держ. ун-ту. Серія історія. — К., 1975. — Вип. 17. — С. 34-40.
462. Тагон С. Внутрішній огляд. Вакханалія реакції // Петлюра Симон Васильович. Вибрані твори та документи / Уклад. Л.В. Голота. — К.: Довіра, 1994. — С. 26-31.
463. Телешун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX ст. — К., 1996. — 130 с.
464. Тищенко-Сірий Ю. Перші Наддніпрянські українські масові політичні газети. — 1909-1912. — Нью-Йорк, 1952. — 22 с.
465. Ткачук А. Симон Петлюра (політичний портрет) // Київська старовина (Київ). — 1995 — № 1. — С. 39-53.
466. Тучапський П. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України // Україна. — 1926. — Кн. 2-3. — С. 100-114.
467. Українське питання. — К., 1997. — 218 с.
468. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. — Лондон-Париж-Мюнхен: Наше слово, 1968. — 230 с.
469. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. Подєбриди: Вид-во Укр. техніко-господарського ін-ту, 1934. — 171 с.
470. Феденко П. Український рух у 20 столітті. — Лондон, 1959. — 267 с.
471. Федьков О. О.Скоропис-Йолтуховський “На переломі” // Academia на пошану професора Л.А.Коваленка. — Кам’янець-Подільський, 1997. — С. 116-118.
472. Фрід Д. До питання про коріння КП(б)У // Більшовик України. — 1927. — № 10. — С. 40-49; № 14. — С. 27-38.

473. Фон Хаген Марк. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині ХХ століття // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 122-131.
474. Ханін М. Репресії на Україні за царату. — Харків, 1929. — 101 с.
475. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. — К.: Основні цінності, 2000. — 304 с.
476. Часописи Поділля: Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні. — Вінниця, 1927-1928. — 108 с.
477. Чацький М. Сучасний момент в житті української нації і завдання української соціалдемократії // На теми дня. Зб. стат. — Львів, 1910. — С. 1-17.
478. Чекмишев О. Публіцистика Симона Петлюри в контексті національного міфа // Петлюра Симон Васильович. Вибрані твори та документи / Уклад. Л.В. Голота. — К.: Довіра, 1994. — С. 262-270.
479. Шип Н. Інтелектуальні провідники українства // Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / Кол. наук. монографія в 3-х част. — К., 1999. — Ч. ІІ. — С. 3-75.
480. Шип Н. Церква і “українське питання” // Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / Кол. наук. монографія в 3-х част. — К., 1999. — Ч. ІІІ. — С. 204-240.
481. Шморгун П. Політичні партії України початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наук. праці з питань політичної історії. Міжвідомчий наук. збірник. — Вип. 172. Політичні партії на Україні (1905-1923 рр.). — К.: Либідь, 1992, — С. 14-25.
482. Шморгун П. Украинские мелкобуржуазные националистические партии в советской историографии // Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны. — М., 1982. — С. 68-76.
483. Шморгун П. Украинские мелкобуржуазные партии РУП (УСДРП) и «Спилка» в революции 1905-1907 гг.: Тезисы сообщений. — М.: Изд-во МГУ, 1965. — С. 20-40.
484. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости // Избранные произведения. — М.: Просвещение, 1992. — 479 с.
485. Щёголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — К. — СПб., 1914. — 160 с.
486. Щёголев С. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. — К., 1912. — 586 с.
487. Юркевич Л. Національна справа і робітництво. — К., 1913. — 18 с.
488. Юрченко Л. Ліві з УСДРП // Вітчизна (Київ). — 1970. — № 10. — С. 160-171.
489. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — Харків, 1929. — 312 с.

490. Ярмиш О. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX — на початку XX ст.: Монографія. — Харків: Консум, 2001. — 288 с.

491. Boshuk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900-1917: with special Reference to Social Democracy. — Oxford, 1981. — 294 p.

492. Kasianov G. Rewriting and Rethinking: Contemporary Historiography and Nation-Building in Ukraine // Taras Kuzio and Paul D'Aniers (Eds). Dilemmas of State-Led National Building in Ukraine. — Westport, Connecticut, London, 2002.

493. Kravchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — London, 1985. — P. 197.

494. Hagen von M. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. Vol. 54.

495. Raeff M. Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century // P.J.Potichnyj, M.Raeff, J.Pelenski, G. Zekulin (Eds). Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. — Edmonton, 1992. — P. 285.

Довідкова література

496. Енциклопедія українознавства / Під ред. В.Кубійовича. — У 3-х томах. — Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. — Т. I-III. — 1024 с.

497. Малий словник історії України / Під ред. В.Смоля, С.Кульчицького, О.Майбороди та ін. К.: Либідь, 1997. — 464 с.

498. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: Российская политическая энциклопедия, 1996. — 872 с.

499. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К.: Генеза, 1997. — 400 с.

500. Сидоренко О. Нездійснені видання. Анотований покажчик нереалізованих проєктів україномовних періодичних органів кінця XIX — початку XX ст. — К., 1990. — 48 с.

501. Сидоренко О. Україномовна преса Росії 1905-1907 рр. Анотований покажчик періодичних видань. — К., 1987. — 62 с.

502. Українська журналістика в іменах. Вип. III. / За ред. М.Романюка. — Львів, 1996. — 230 с.

Дисертації та автореферати

503. Багаліка Ю. Історичні погляди Лесі Українки: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.

504. Гарба Н. Політичні партії і робітничий рух в Україні в період першої російської революції: Автореферат дис... канд. іст. наук. — К., 1994. — 18 с.

505. Геращенко Т. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX — початок 1918 р.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1993. — 24 с.

506. Голуб А. Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії (1900-1913 рр.): Дисертація... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1998.

507. Гутковський В. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. — 1920 р.): Дисертація... канд. іст. наук. — Львів, 2002.

508. Доморослий В. Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906-1907): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — 24 с.

509. Крупський І. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (II половина XIX — I чверть XX ст.): Дисертація... докт. іст. наук. — К., 1996.

510. Меша В. Українське національне відродження 1905-1914 років (історіографія проблеми): Дисертація... канд. іст. наук. — Донецьк, 1996.

511. Павко А. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.: Автореферат. дис... докт. іст. наук. — Донецьк, 2001. — 44 с.

512. Тимошенко О. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку XX ст.: Дисертація... канд. іст. наук. — К., 1997.

513. Шишко О. Ідея державності в програмних і теоретичних документах українських політичних партій і організацій: 1900 р. — березень 1917 року: Дисертація... канд. іст. наук. — Одеса, 1998.

514. Яцина О. Національно-культурний рух 1907-1914 років і українська преса: Дисертація... канд. іст. наук. — Харків, 2002.

515. Andrijevsky O. The politics of national identity: The Ukrainian question in Russia. 1904-1912. — Harvard University. — Cambridge, Massachusetts, 1991. — [Printed in 1994]. — P. 489.

516. Markovits A. Introduction: Empire and Provinces // Andrei S. Markovits, Frank E. Sysyn (Eds). Nation-building and the Politics of Nationalism. Essays on Asstrian Galicia. — Cambridge, MA, 1982. — P. 240.

517. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850. — Edmonton, 1985. — P. 328.

Додаток

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ РУП-УСДРП 1900-1910 рр.

Роки видання	Назва видання	Місце видання	Кількість номерів	Редактори та організатори видання	Форма видання
1	2	3	4	5	6
березень 1902- лютий 1904	“Гасло”	Чернівці (1902 – травень 1903), Львів (1903-1904)	27	Д. Антонович, С. Голицинський, М. Лозинський, П. Канівець, В. Козиненко, В. Сімович, Л. Когут, М. Русов	нелегальний загальнопартійний часопис
січень 1903- літо 1905	“Селяннин”	Чернівці, Львів	34	М. Ганкевич, С. Вітик, С. Петлюра, Д. Антонович, В. Степанківський	нелегальний загальнопартійний часопис
вересень- жовтень 1903	“Добрановина”*	Львів	2 (4-5-й)	Б. Ярошевський	нелегальний загальнопартійний часопис
березень 1904- літо 1905	“Праця”	Львів	13	П. Канівець, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Степанківський, В. Левинський, М. Порш, С. Петлюра	нелегальний загальнопартійний часопис
листопад 1905	“Робітник”	Полтава	не видавалася	Т. Калениченко	легальна газета
листопад 1905	“Праця”	Київ	не видавалася	П. Дятлов	легальна загальнопартійна газета

1	2	3	4	5	6
січень 1906	“Україна”	С-Петербург	не видавався	А.Шабленко	легальний загальнопартійний журнал
січень 1906	“Селянин”	Київ	не видавався	Д.Рижий (псевдонім)	легальна загальнопартійна газета
4 лютого 1906	“Воля”	Харків	1	Д.Антонович, Б.Мартос	легальний щотижневик Харківського комітету
лютий-травень 1906	“Вільна Україна”	С-Петербург	6	І.Личко, М.Порш, С.Петлюра	легальний загальнопартійний журнал
20 квітня 1906	“Голос робітника”	С-Петербург	не видавався	П.Понятенко	легальний щотижневик
весна 1906	“Ціп”	С-Петербург	не видавався	А.Шабленко	легальний літературно-сатиричний двотижневик
квітень-травень 1906	“Боротьба”	Київ	4	М.Стаховський, А.Жук, В.Винниченко	легальна газета Київської групи
березень-квітень 1907	“Наша Дума”	С-Петербург	2	Д.Донцов, К.Арабажин, В.Мазуренко, Л.Мацієвич, А.Шабленко, Прилуцький	легальна газета Петербурзької організації
лютий-травень 1907	“Соціал-демократ”	Полтава	5	А.Жук	легальний двотижневик Полтавського комітету

1	2	3	4	5	6
11 квітня 1907 – літо 1909	“Слово”	Київ	105	С.Петлюра, М.Порш, Я.Міхур, В.Садовський А.Жук, І.Мазепа, Г.Коваленко, Д.Антонович	легальний загальнопартійний щотижневик
листопад 1909 – літо 1910	“Праця”	Львів	3	А.Жук	нелегальна газета
грудень 1909 – літо 1910	“Робітник”	Львів	3	В.Левинський	нелегальна газета, орган ЦК
листопад 1910 – листопад 1911	“Наш голос”	Львів	12	І.Скульський	нелегальний загальнопартійний журнал

* В червні 1903 р. до складу РУП увійшла Українська соціалістична партія. Друкованим органом УСРП був часопис “Добра новина”, перший номер якого вийшов 22 січня 1903 р. Протягом року побачило світ п’ять номерів “Доброї новини”. Спарені 4-5 номери видавалися від імені РУП.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Августович Д. 56
Адлер В. 28
Алексинський В. 64
Алчевська Х. 65
Андерсен Б. 22
Андрієвський В. 26
Антонович Д. 26, 28, 29, 30, 32,
33, 34, 38, 40, 53, 59, 67, 68, 69,
70, 71, 73, 74
Арабажин К. 46, 53, 54, 72, 73

Б

Бачинський Ю. 64
Бебель А. 28
Бензя П. 64
Брантінг Г. 28
Бурячок І. 48, 50

В

Вебер М. 4, 6
Винниченко В. 18, 26, 29, 40,
65, 67, 98
Вітик С. 34, 39, 43, 44
Вовчинський 56
Воловик І. 57
Волховський Ф. 47
Воробей П. 17
Вороний М. 65

Г

Галаган М. 26
Ганкевич М. 34, 39, 43, 44
Гегель Г. 54
Гелнер Е. 22
Гермайзе О. 14, 37
Гірчак Є. 14
Голицинська-Лозенко К. 29, 33, 41
Голицинський Є. 29, 33, 41, 68

Головченко В. 20, 35, 65
Голуб А. 21
Грицак Я. 20
Грінфельд Л. 22
Грінченко Б. 9,
Грушевський М. 4, 9, 10, 12
Гунчак Т. 5, 16

Д

Дан Ф. 46
Дей О. 17
Диба А. 48
Доманицький В. 39
Донцов Д. 12, 18, 20, 26, 56, 57,
64
Дорошенко В. 15, 41
Дорошенко Д. 11, 12
Дорошенко Д. 26
Драгоманов М. 25, 71, 90, 96,
97, 108
Дятлов П. 39

Є

Єфремов С. 4, 10, 57

Ж

Животко А. 15, 28, 58
Жорес Ж. 28
Жук А. 11, 25, 26, 56, 57, 59, 63

З

Заньковецька М. 89
Зотов А. 22

І

Іваніс В. 16
Ігнатієнко В. 13, 14

К

Камінський Б. 68, 73
Канівець П. 5, 29, 33, 46, 68
Касьянов Г. 20, 21
Каутський К. 79, 88, 100, 103
Кобилянська О. 48
Ковалевський С. 56
Коваленко О. 26, 32, 48, 52
Ковалів Л. 56
Когут Л. 29, 34
Козиненко В. 29, 68
Колард Ю. 26, 32
Колесник В. 37
Кондра С. 13
Коренецький М. 68
Корольов О. 58
Корольова В. 58
Коряк В. 13, 14
Косевич Є. 29
Костомаров М. 90
Коцюбинський М. 50
Красицький Ф. 48, 50
Кривинюк М. 34, 39
Кримський А. 12, 50
Крохмаль В. 42
Крупський І. 18, 20
Кубійович В. 16
Куліш П. 90
Кульчицький Л. 78
Кушнір В. 63

Л

Левинський В. 26, 38, 62, 64, 66
Левицький М. 35
Ленін В. 17, 64
Лизогуб 96
Липинський В. 63
Лисиченко Д. 14
Лисяк-Рудницький І. 16
Личко І. 53
Лозинський М. 11, 29, 48
Лола О. 26

М

Мазуренко В. 57, 67, 68
Маковой О. 48, 50
Маркс К. 70, 103
Мартос Б. 53
Матюшенко М. 29
Мацієвич Л. 32, 56
Меленевський М. 26, 29, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 68
Меша В. 21
Мірчук П. 16
Міхновський М. 33
Міхур Я. 58
Млиновецький Р. 16

Н

Наумов С. 20, 67
Нечуй-Левицький І. 50
Ніковський А. 56

О

Оленін М. 39
Олесь О. 50
Охрімівич В. 25, 28, 33

П

Павко А. 19
Павлик М. 47
Петлюра С. 11, 12, 16, 24, 25, 26, 38, 42, 53, 54, 58, 67, 84, 85, 86, 87, 88
Полонська-Василенко Н. 16
Понятенко П. 38, 54, 67
Порш М. 24, 26, 35, 38, 39, 40, 41, 53, 54, 58, 61, 67, 68, 69, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 84, 85, 98, 101, 102
Прилуцький М. 56

Р

Ракитов А. 22
Рачевич-Черкаський М. 14
Реєнт О. 18, 19
Ренан Е. 22

Рижий Д. 54
Різниченко В. 48, 50
Ріш А. 43, 44
Романович-Ткаченко Н. 26, 30, 34
Рудий Г. 20
Русов М. 29, 44
Русов О. 25, 39, 104
Русова С. 12

С

Сагарда М. 4
Садовський В. 11, 24, 26, 56, 58, 64, 91
Самійленко В. 50, 57, 59
Светославський С. 50
Сембратович Р. 50
Сенецький Я. 59
Сеульський І. 62
Сидоренко О. 19, 39
Сімович В. 29, 34
Скоропис-Йолтуховський О. 30, 33, 35, 41, 68, 104
Сластьон О. 48, 50
Сміг Е. 22
Стаховський М. 56
Стебницький П. 53, 83, 84, 99
Степанківський В. 38, 63
Степанюк В. 12
Стешенко І. 11, 46, 47, 48, 51
Сургай Г. 17

Т

Тимошенко О. 21, 67
Тихачек В. 50
Ткаченко М. 68
Троцький Л. 44, 45
Тучапський П. 11, 24, 46, 48, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104

У

Українка Леся 25, 34, 39, 46, 47, 48, 54, 65

Ф

Феденко П. 15, 26, 28, 36, 65
Федорів 56
Федорченко І. 48
Фідровський В. 68, 73
Франко І. 48, 50

Х

Хаген М. 21
Ханін М. 14

Ч

Чайка Дністрова 59
Чикаленко Є. 35
Чупринка Г. 65

Ш

Шабленко А. 39, 53, 54, 56
Шадлун М. 58
Шевченко Т. 48, 95
Шелінг Ф. 54
Шемет В. 21
Шишко О. 21
Шопенгауєр А. 4,
Шраг М. 56

Щ

Щеголев С. 12

Ю

Юркевич Л. 18, 20, 24, 60, 63, 64

Я

Яворський М. 14
Яковлев М. 50
Ярошевський Б. 37

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австралія 78
Австрія 28, 91, 92
Австро-Угорська імперія 64, 108
Англія 78

Б

Балкани 63, 108
Бессарабія 83

В

Варшава 15
Відень 12, 15, 46
Волинська губернія 83
Волинь 83
Воронежська губернія 83

Г

Галичина 60, 66

Д

Донська область 83

Є

Європа 63, 90, 92

Ж

Женева 46

К

Калуга 95
Кам'янець-Подільський 57
Канада 78
Катеринославська губернія 83
Катеринославщина 14
Київ 17, 25, 30, 46, 48, 54, 63, 64

Київська губернія 83
Копенгаген 60
Кубань 83
Курська губернія 83

Л

Львів 8, 15, 18, 29, 41, 44, 59, 62, 63

М

Москва 12, 19, 95

Н

Надніпрянська Україна (Надніпрянщина) 13, 19, 21, 27, 28, 29,
33, 35, 38, 62, 66
Німеччина 28

О

Острог, Волинської губ. 57

П

Париж 46
Північна Америка 16
Подєбради 15
Поділля 33, 83
Подільська губернія 83
Полтава 57
Полтавська губернія 34, 83
Полтавщина 33, 83
Прага 15

Р

Регензбург 15
Російська імперія (Росія) 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 28, 29, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 50, 52, 54, 59, 64, 65,
74, 75, 80, 83, 84, 85, 91, 92, 94, 96, 100, 101, 103, 104, 105, 108

С

Санкт-Петербург 8, 11, 19, 84, 95

Т

Таврійська губернія 83

У

Україна 14, 21, 23, 24, 25, 32, 33, 34, 36, 43, 51, 56, 59, 60, 63, 65, 67, 68, 69, 71, 75, 76, 77, 84, 85, 96, 97, 100, 102, 105, 108

Ф

Франція 28

Х

Харків 14, 57, 65
Харківська губернія 34, 83
Херсонська губернія 83

Ц

Цюріх 46, 64

Ч

Чернівці 8, 29, 33
Чернігівська губернія 83
Чернігівщина 33, 58

Ш

Швеція 28

Я

Японія 35

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Автономія 40, 70, 77, 78, 84, 86, 101

Б

«Боротьба», газета 15, 19, 21, 22, 56, 106
«Былое», газета 24

В

«Вестник жизни», газета 11, 24, 101
«Визволення», журнал 63
«Вільна Україна» журнал 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 53, 63, 72, 106
«Воля», газета 16, 19, 22, 23, 36, 53, 62, 106

Г

«Гасло», часопис 15, 16, 17, 20, 21, 22, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 69, 106, 107
«Голос робітника», газета 19, 54
«Голос социал-демократа», газета 46
«Громадська думка», газета 24, 50
Група «Українська соціал-демократія» (УСД) 47

Д

«Дзвін», журнал 15, 18, 19, 20, 22, 63, 64
«Добра новина», часопис 16, 20, 22, 35, 36, 37, 40, 69, 106

Ж

«Життя», організація 32

И

«Известия украинского союза», газета 22, 46
«Искра», газета 24, 47, 48

К

«Киевская газета», газета 24, 39
«Киевские отклики», газета 24, 39

Л

«Листок правды», газета 22, 44, 47, 106
«Літературно-науковий вісник», журнал 24, 64, 75

М

«Молода Україна», газета 36

Н

«Народ», газета 46
«Народное дело», газета 24
«Народное дело», газета 39
«Наш голос» часопис 11, 20, 22, 30, 46, 57, 62, 63, 107
«Наша дума», газета 15, 19, 21, 22, 26, 56, 57, 72, 106
«Нова громада», журнал 39
Неослов'янство 90, 91, 92, 108

П

«Правда», газета 15, 19, 22, 43, 44, 46, 47, 93, 106
«Праця», газета 11, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 34, 37, 38, 39, 40, 61, 62, 67, 69, 74, 106, 107
«Просвіти», організації 5, 65
Партія польська соціалістична (ППС) 37
Партія соціалістів-революціонерів (ПСР) 41
Перша світова війна 4, 8

Р

«Рада», газета 9, 24, 59, 64
«Рідний край», газета 24
«Робітник», газета 17, 19, 22, 61, 62, 107
«Русское богатство», журнал 24
Революційна українська партія (РУП) 6, 8, 11, 14, 15, 16, 22, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 53, 67, 68, 73
Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) 32, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 62, 64, 65, 68, 73, 74, 98, 99, 103, 105

С

«Самостійна Україна», брошура 28, 29, 33, 69
«Селянин», часопис 15, 16, 19, 21, 22, 33, 34, 35, 38, 43, 106
«Слово робітника», часопис 19
«Слово», щотижневик 15, 16, 19, 20, 22, 23, 58, 59, 60, 72, 80, 106
«Соціал-демократ», газета 15, 19, 21, 22, 23, 26, 57, 106

«Страна», газета 24
Самоврядування 71, 80
Слов'янофіли 72

У

«Украинская жизнь», журнал 24,
«Украинский вестник», журнал 24
«Україна», журнал 24
«Українська хата», газета 64
Українська демократична партія (УДП) 47, 99
Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) 6, 8,
11, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 40, 42, 43, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61,
62, 63, 65, 67, 72, 73, 93, 98, 99, 101, 103, 104, 108
Українська соціал-демократична спілка (УСДС) 6, 8, 11, 22, 42,
43, 44, 46, 47, 48, 52, 63, 65
Українська соціалістична (соціальна) партія (УСП) 6, 8, 35, 36,
37
Українське наукове товариство ім. Шевченка 5
Українське питання 12, 41, 64, 65, 68, 69, 77, 86, 92, 94, 104, 105,
106, 108

Х

«Хлібороб», часопис 21

Ц

«Ціп», двотижневик 54

Ч

«Часописи Поділля», довідник 14
«Чміль», часопис 19, 50, 52

Ш

«Шершень», журнал 18, 19, 22, 46, 47, 48, 51, 52

Для заметок

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЗАВODOVСЬКИЙ Анатолій Анатолійович,

кандидат історичних наук, проректор з виховної роботи
Кам'янець-Подільського національного університету

**УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
У ДЗЕРКАЛІ ПРЕСИ ВІТЧИЗНЯНОЇ
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ**

(кінецьXІХ—початокXXст.)

Монографія

Видавництво ІІІ Буйницький
м. Кам'янець-Подільський

Підписано до друку 23.02.2008 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура “Петербург”. Обл. вид. арк. 9,1.
Умовн. друк. арк. 8,85. Тираж 300. Зам. № 551.